

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Yaqubova Türkan Qaraxan qızı

**«QLOBAŁ MALİYYƏ BÖHRANİ ŞƏRAİTİNDƏ FİSKAL SİYASƏTİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ»
Mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqamətin şifri və adı: **060404** **İqtisadiyyat**

İxtisaslaşma: **İqtisadiyyatın tənzimlənməsi**

Elmi rəhbər:

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)
dos. Qafarov K.S..

Magistr proqramının rəhbəri:

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)
dos. Mahmudova İ.M.

Kafedra müdiri:

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

i.e.d., prof. Əhmədov M.A.

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

3-8

FƏSİL I. DÖVLƏTİN FİSKAL SIYASƏTİ VƏ ONUN FORMALAŞMASININ KONEPTUAL ƏSASLARI

- 1.1. Dövlətin fiskal siyasətin nəzəri və konseptual əsasları
- 1.2. Dövlətin fiskal siyasətinin mahiyyəti və prinsipləri

FƏSİL II DÖVLƏTİN FİSKAL SIYASƏTİ VƏ MALİYYƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

- 2.1. Müasir şəraitdə dövlətin fiskal siyasətin əsas istiqamətləri
- 2.2. Qlobal maliyyə böhranı şəraitində dövlətin fiskal siyasəti v əsas
tənzimləmə aləti kimi

FƏSİL III AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏTİN FİSKAL SIYASƏT TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

- 3.1. Dövlətin gəlirlərin və vergilərin tənzimlənməsi prosesinin
təkmiləşdirilməsi.
- 3.2. Fiskal siyasətin dövlət tənzimlənməsinin təkmiləşdirilməsi
istiqamətləri.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan müstəqil dövlətə çevrildikdən sonra ilk onillikdə ölkəmizdə kifayət qədər güclü maliyyə potensialı yaradılmışdır. Eyni zamanda son 20 ildə Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına, eləcə də onun maliyyə sisteminə fəal integrasiya olunmuşdur. Belə bir şəraitdə dünyada baş verən maliyyə sarsıntıları qısa müddət ərzində öz əksini ölkəmizin timsalında da tapır. Belə ki, 2008-ci ildən dünyada maliyyə sistemində baş verən böhran və onun tədricən iqtisadi böhrana çevrilməsi öz əksini Azərbaycanda reallaşdırılan maliyyə siyasətinin xarakterində, xüsusən, fiskal siyasətdə öz əksini tapır. Bu baxımdan Azərbaycanda dünyanı бүrүйən qlobal maliyyə böhranı şəraitində, fiskal siyasətin mahiyyətini, onu müəyyən edən amillərin müvafiq makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda təhlili və dəyərləndirilməsi müasir dövrdə fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin formalaşması prinsip və meyarlarının müəyyənləşdirilməsini başqa sözlə, mütərəqqi, proporsional, reqressiv vergi sistemi tətbiq etmək və mümkün qədər vergi obyektinin genişləndirilməsi, vergidənyayınmaların azaldılması gizli iqtisadiyyatın rplunun minimuma endirilməsini nəzərdə tutur. Fiskal siyasətin ikinci mühüm tərkib hissəsi büdcə xərcləridir. Ölkənin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq elə optimal sərf olunmalıdır ki, o iqtisadi artıma şərait yaratsın. Vaxtilə iqtisadi ədəbiyyata və təcrübəyə Keyns tərəfindən gətirilən fiskal siyasət və onun səmərəli formalaşdırılması və reallaşdırılması qlobal maliyyə böhranı şəraitində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. 2008-ci ildə ABŞ İpoteka Fondundakı disbalansdan başlayan qlobal maliyyə böhranı öz təsirini Azərbaycanda da göstərdi. Doğrudur Azərbaycan dövləti neft strategiyasının reallaşmasından əldə olunan gəlirlərdən Neft Fondunu yaratmaqla ölkənin maliyyə davamlılığını və sabitliyi üçün böyük zəmin yaratmışdır. Azərbaycan dövləti ölkənin maliyyə potensialından səmərəli istifadə etmək və effektiv tənzimləmə

siyasəti həyata keçirməklə əslində ölkəmizdə fiskal siyasətin səmərəli olmasını təmin etdi. Təhlil göstərir ki, maliyyə indikatorlarının makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası, bank vəsaitlərinin likvidliyi bütünlükdə gəlir və xərclərin cari və perspektiv tələblər və tələbatların nəzərə alınması zərurəti əslində fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi prioritetlərini müəyyənləşdirdi. Bu isə öz növbəsində ölkəmizdə son illərdə müşahidə olunan makroiqtisadi sabitliyin və dinamik inkişafın əsası kimi dəyərləndirilməlidir.

Bütün bunlar öz növbəsində magistr dissertasiya işinin məqsədini müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Magistr dissertasiya işinin məqsədi. XXI əsrin əvvəllərində dünyanı bürüyən global maliyyə böhranı hər bir milli iqtisadiyyat səviyyəsində mövcud olan sosial-uqtusadi proseslərin maliyyə resurslarının tənzimlənməsinin forma, metod, vasitə və mexanizmlərinin dəyişən şərait və tələbə, habelə, mövcud iqtisadi reallığa uyğun olaraq ölkəmizdə formalaşdırılan və reallaşdırılan fiskal siyasətin xarakterinin təhlil edilərək yenidən dəyərləndirilməsini obyektiv zərurətə çevirdi. Bu isə öz növbəsində dünyada global maliyyə böhranı şəraitində ölkəmizdə fiskal siyasətin işlənilməsinin hazırlanmasını elmi metodoloji və konseptual əsaslarının dəyərləndirilməsini və qiymətləndirilməsini tələb etdi. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün magistr dissertasiya işində bu məqsədə uyğun olaraq ölkənin maliyyə potensialı, o cümlədən gəlirlərin formalaşma mənbələri və istiqamətləri, onların vergiyə cəlb edilmə effektivliyi təhlil olunmalı mövcud ola biləcək potensial müəyyənləşdirilməli, bununla bağlı dövlətin tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin xarakterik cəhətləri müəyyən edilməli və sosial-iqtisadi inkişaf arasında büdcədən ayrılan vəsaitlərin optimallığını təmin etmək məqsədilə fiskal siyasətin reallaşdırılmasının normativ-hüquqi və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədi yerinə yetirmək üçün magistr dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

- müasir global maliyyə böhranı şəraitində ölkəmizdə fiskal siyasətin formalaşmasının və onun reallaşmasının nəzəri-metodoloji və konseptual əsaslarını araşdırmaq;
- fiskal siyasətin formalaşmasına dair nəzəri-metodoloji baxışların təkamülünü tədqiq etmək və ümumi qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq ölkəmizdə büdcə mexanizminin formalaşması və reallaşmasını tədqiq etmək;
- global maliyyə böhranı şəraitində büdcə siyasətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətini təhlil etmək və dəyərləndirmək;
- dövlətin həyata keçirdiyi fiskal siyasətlə yerli özünü idarəetmə orqanlarının büdcələri arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığı araşdırmaq;
- büdcənin müxtəlif səviyyələri arasında gəlirlərin bölgüsünün təkmilləşdirilməsi prosesini təhlil edib dəyərləndirmək;
- dövlət büdcəsinin xərclərinin istiqamətləri arasında mövcud vəziyyəti təhlil etmək, dəyərləndirmək və onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülür;
- Fiskal siyasətin və büdcə sisteminin tənzimlənməsinin normativ bazasını araşdırmaq və onun təkmilləşdirilməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycanda fiskal siyasətin və maliyyə sisteminin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı işlənib hazırlanan inkişaf konsepsiyasının əsaslarını müəyyənləşdirmək.

Magistr dissertasiya işinin elmi-metodoloji əsasları. Magistr dissertasiya işinin konseptual əsaslarının öyrənilən problemlərlə bağlı xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin əsərləri Keyns təlimi Azərbaycan iqtisadçı alimlərinin fiskal tənzimləmə ilə bağlı iqtisadçı alimlərin əsərləri, Maliyyə Nazirliyi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin

materialları, Mərkəzi Bankın, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, normativ-hüquqi sənədlər, ölkə prezidentinin müvafiq sərəncamları təşkil etmişdir.

Magistr dissertasiya işinin yazılışında müxtəlif təhlil, sintez, müqayisəli təhlil metodlarından, riyazi, statistik yanaşmadan və s. metodlardan istifadə olunmuşdur.

Magistr tədqiqat işinin obyektini Azərbaycan Respublikasında formalaşdırılması və reallaşdırılmasında istifadə olunan fiskal siyasət və maliyyə sistemi təşkil etmişdir.

Tədqiqatın predmetini isə ölkəmizdə qlobal maliyyə böhranı şəraitində reallaşdırılan fiskal siyasət, habelə bu zaman mövcud olan maliyyə sisteminin formalaşması və reallaşması ilə bağlı iqtisadi münasibətlər və prosüslər təşkil edir.

Magistr dissertasiya işinin informasiya bazası. Magistr dissertasiya işinin yazılışında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsinin illik məcmuələrindən, Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın hesabatlarından, habelə internet bazasından istifadə edilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Qlobal maliyyə böhranı yeni təşəkkül tapan və inkişaf edən milli iqtisadiyyatlardan fiskal siyasətin formalaşması və reallaşmasının ümumi qanunauyğunluqlarını deformasiyaya uğradaraq yeni xüsusiyyətlər aşkara çıxardı:

- müasir dövrdə fiskal siyasətin formalaşması və reallaşmasının xarakterik cəhətləri müxtəlif iqtisadi məktəblər, o cümlədən keynsçi, monetar, qlobal inkişaf və digər iqtisadi məktəblərin nümayəndələrinin konsepsiyası baxımından dəyərləndirilmiş və xüsusiyyətlər aşkara çıxarılmışdır;
- qlobal maliyyə böhranını doğuran səbələr maliyyə imkanları baxımından konkret istiqamətlər üzrə araşdırılmış, onların fiskal siyasətin xarakterinə təsirini dəyərləndirməyə cəhd edilmişdir;
- magistr dissertasiya işində fiskal siyasətin xarakterinin dəyişmə meyllərini konkret dəyərləndirmək məqsədilə ölkəmizin büdcə sistemi araşdırılmış, onun təşkili prinsiplərinin ümumi qanunauyğunluqları aşkarlanmışdır;

- magistr işində büdcə sistemi, onun təşkili prinsipləri fiskal siyasətin həyata keçirilməsinin əsas amili kimi tədqiq olunmuş, bu prosesin təkmilləşdirilməsinin zərurəti və bütünlükdə dövlətin büdcə siyasətinin tənzimlənməsindəki həlledici rolunu elmi və əməli cəhətdən əsaslandırmağa cəhd edilmişdir;
- Azərbaycanın konkret materialları əsasında ölkədə həyata keçirilən fiskal siyasət ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda öyrənilərək onların korrelyasiyası müəyyənləşdirilmiş, bu prosesin optimallaşdırılması ilə bağlı konkret təkliflər və tövsiyələr irəli sürülmüşdür;
- magistr dissertasiya işində fiskal siyasətin əsasını təşkil edən büdcə tənzimlənməsi makro və yerli özünüidarə səviyyəsində araşdırılmış dövlət strukturlarında və yerli özünüidarə qurumlarında fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində cəhdlər edilmişdir.
- magistr dissertasiya işində fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsində büdcəni formalaşdıran gəlirlər sistemi arasındakı mövcud olan vəziyyət sistemli təhlil olunmuş, dəyərləndirilmiş və həmin proseslərin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı mülahizələr irəli sürülmüşdür;
- büdcə sisteminin ikinci mühüm tərəfi olan xərclər, onların istifadə təyinatı, ümumi büdcənin strukturunda onların yerini kompleks cəhd edilmiş, ölkəmizin cari və perspektiv maraqları və imkanları nəzərə alınaraq yaxın gələcəkdə bu proseslərin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir;
- global maliyyə böhranı şəraitində fiskal siyasətin xarakterinə dövlət borcunun: daxili və xarici borcun həcmində mövcud vəziyyəti təhlil

olunmuş, dövlət büdcə kəsirinin optimal və səmərəli idarə olunmasının prinsirlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edilmişdir;

Tədqiqatdan əldə olunan nəticələr, edilən ümumiləşdirmələr Azərbaycanda yaxın gələcək üçün işlənilib hazırlanan və büdcə sisteminin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi prosesində istifadə oluna bilər.

Magistr dissertasiya işinin strukturu və həcmi: magistr dissertasiyası girişdən, üç fəsildən, nəticə və təklifdən, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I. DÖVLƏTİN FISKAL SIYASƏTİ VƏ ONUN FORMALAŞMASININ KONEPTUAL ƏSASLARI

1.1. Dövlətin fiskal siyasətin nəzəri və konseptual əsasları

Cəmiyyət inkişaf etdikcə maliyyə, vergi, büdcənin onları cəmiyyət həyatında rolu və funksiyaları dəyişmişdir. Maliyyə, vergi, büdcənin tam şəkildə nəzəri cəhətdən əsaslandırılması, çox da uzaq keçmişdə baş verməmişdir. 17-ci əsrə qədər olan maliyyə, vergi, büdcə haqqında bütün təsəvvürlər təsadüfi və systemsiz xarakter daşıyır, bu da onları ciddi nəzəri iş hesab etməyə imkan vermir. Müvəqqəti və fəvqəladə vergilərin zamanı keçdikcə müntəzəm və ümumi ödənişlərə çevrilməsi, onların əhali tərəfindən qəbul edilməməsi ilə nəticələndi. Belə bir vəziyyət maliyyə elmindən vergilərin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasını tələb edirdi.

Əsas fiskal siyasətii nəzəriyyələri, 17-ci əsrdən başlayaraq, mühüm iqtisadi prinsiplərin icmalı kimi yaranmışdır və iqtisadi ədəbiyyatlarda bunlar “ümumi fiskal siyasətii nəzəriyyələri” adlanır. Bu nəzəriyyələrin əsas istiqamətləri cəmiyyətin iqtisadi inkişafının təsiri altında formalaşırdı. Ümumiyyətlə, fiskal siyasətii nəzəriyyələri dedikdə, maliyyə, vergi, büdcənin mahiyyəti və təbiəti, onların cəmiyyət həyatında yeri, rolu və əhəmiyyəti haqqında bu və ya digər biliklər sistemini nəzərdə tutmaq lazımdır. Başqa sözlə, fiskal siyasətii nəzəriyyələri dövlət maliyyə, vergi, büdcənin sisteminin qurulmasının müxtəlif modellərini özündə əks etdirir. Daha geniş mənada fiskal siyasətii nəzəriyyələri, istənilən elmi nəzəri ümumi tədqiqatları (ümumi maliyyə, vergi, büdcə nəzəriyyələri) və vergitutmanın ayrı-ayrı məsələlərini (xüsusi vergi nəzəriyyələri) özündə əks etdirir. Vergilərin müxtəlif növləri arasında nisbətlər, vergilərin sayı, vergilərin dərəcələri və s. haqqında nəzəriyyələr, xüsusi vergi nəzəriyyələri adlanır. “Vahid fiskal siyasətii” haqqında nəzəriyyə xüsusi fiskal siyasətii nəzəriyyələri nə misal göstərilə bilər. Beləliklə, əgər ümumi fiskal siyasətii nəzəriyyələri bütövlükdə vergitutmanın, maliyyə, büdcənin

təyinatını müəyyənləşdirirsə, xüsusi fiskal siyasətii nəzəriyyələri, vergilərin hansı növünün tətbiqinin zəruri olduğunu, onların tərkibini elmi cəhətdən izah edir.

Ümumi fiskal siyasətii nəzəriyyələri.

İlkin ümumi fiskal siyasətii nəzəriyyələrindən biri mübadilə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə vergitutmanın əvəzli xarakter daşmasına əsaslanır. Nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyiciləri, ödədikləri verginin müqabilində xarici hücumlardan müdafiə olunur, sabit ictimai şəraitlə təmin olunurlar. Bu nəzəriyyə yalnız, vergilər və rüsumlar müqabilində hərbi və hüquqi müdafiənin alındığı orta əsrlər üçün doğrudur.

Belə bir şəraitdə mübadilə nəzəriyyəsi, mövcud münasibətləri formal olaraq əks etdirirdi.

Maarifçilik dövründə mübadilə nəzəriyyəsinin növ müxtəlifliyindən biri olan atomist nəzəriyyə yaranmışdır. Onun nümayəndələri, fransız maarifçiləri, Sebesten T. Pretr - ictimai mübadilə nəzəriyyəsi və Şarl Pun Monteskye - xalq müqaviləsi nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə vergi dövlətlə onun vətəndaşları arasında bağlanmış müqavilənin nəticəsidir. Bu müqaviləyə görə tədiyyəçilər müdafiə, ictimai asayişin qorunması və s. bu kimi xidmətlərə görə dövlətə haqq ödəyirlər. Dövlət tərəfindən təklif edilən xidmətlər kimi, heç kim vergilərdən də imtina edə bilməz. Belə bir müqavilə vətəndaşlar üçün sərfəlidir, çünki hətta ən zəif dövlət belə, vətəndaşların ayrı-ayrılıqda müstəqil şəkildə özlərini qorumasına nisbətən, onları daha yaxşı və ucuz qoruyur. Belə bir mövqedən ingilis filosofu Tomas Qobbas, fransız alimləri, Botler, Onore Mirabo də çıxış edirdilər.

20-ci əsrin 1-ci yarısında İsveçrə iqtisadçıları Jand Simond de Sismondi, özünün “siyasi iqtisadın yeni başlanğıcı” tədqiqat işində vergilərə vətəndaşların dövlətdən aldığı xidmətlər müqabilində ödədiyi qiymət kimi baxırdı. J. Sismondun mübadilə vergi nəzəriyyəsinin əsasını müasir variantda olan mübadilə nəzəriyyəsi təşkil edir.

Elə bu dövrdə vergilərə sığorta mükafatı kimi baxan digər bir nəzəriyyə yaranır. Bu nəzəriyyələrin nümayəndələri fransız dövlət xadimi Adolf Ter və ingilis iqtisadçısı Con Ramsey Mok-Kullox olmuşdur. Onların fikrinə görə vergilər hər hansı bir riskli vəziyyətin yarandığı halda vətəndaşların dövlətə ödədikləri sığorta tədiyyəsidir. Tədiyyəçilər kommersant olmaqla, özlərinin gəlirlərindən asılı olaraq, mülkiyyətlərini müharibədən, yanğın və oğurlanmaqdan sığortalayırlar. Ancaq həqiqi sığortadan fərqli olaraq, vergilər, sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta ödənişi almaq üçün deyil, hökumətin ölkənin müdafiəsi və ictimai asayişin üzrə xərclərini maliyyələşdirmək üçün ödənilir. Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz nəzəriyyənin əsasını təşkil edən sığorta ideyası, o halda qəbul oluna bilər ki, dövlət risk baş verdikdə vətəndaşlara sığorta ödənişi vermək öhdəliyini öz üzərinə götürsün. Sığorta nəzəriyyəsi cəhətdən, Rusiya dövlətinin təcrübəsini nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Rusiyanın “Rusiyada mülkiyyət Haqqında” qanununa görə, 24 dekabr, 1990-cı ildən cinayət yolu ilə mülkiyyətçiyə dəymiş zərər, məhkəmənin qərarı ilə dövlət tərəfindən ödənilir. Bu halda yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz nəzəriyyənin qismən reallaşmasından danışmaq olar, həqiqətən dövlət bu qanunla sığorta təşkilatı kimi zərəri ödəməyi öz üzərinə götürür. Lakin bu öhdəliyi vergitutma ilə əlaqələndirmək çətinidir. 1992-ci ildə Rusiyada yeni vergi sistemi yarandıqdan sonra, göstərilən norma faktiki olaraq fəaliyyət göstərmədi.

Beləliklə, Rusiya qanunvericiliyində ziyanın ödənilməsi üzrə dövlətin öhdəliyinin təsbit olunması, vergitutma ilə deyil, digər, xüsusilə siyasi məqsədlərlə əlaqədar idi.

Klassik vergi nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyə yüksək elmi səviyyədə işlənilib hazırlanmışdır, və ingilis iqtisadçıları Adam Smitin, David Rikardonun və onların ardıcıllarının adı ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları vergilərə, hökumət xərclərini ödəməli olan dövlət gəlirlərinin bir növü kimi baxırdılar. Buna görə də vergilərin başqa bir rolu

(iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, sığorta ödənişi, xidmətlərə görə haqq) nəzərdən keçirilmirdi. Belə bir mövqe A.Smit tərəfindən işlənilib hazırlanmışdı və bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fərdi ehtiyacların ödənilməsi subyektlərə iqtisadi azadlığın, fəaliyyət azadlığının verilməsi yolu ilə təmin edilir. A.Smit iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunmasına qarşı çıxırdı. O, göstərirdi ki, bazar iqtisadiyyatının özünəməxsus qanunları var və iqtisadiyyatda baş verən bütün proseslər bu qanunlara tabedir.

A.Smit “Xalqlar sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” adlanan əsərində bazar iqtisadiyyatının qanunlarını ətraflı təhlil edir və göstərir ki, bazarın mühüm atributlarından biri olan sərbəst rəqabət qiymətlərin istehsal xərclərinə gətirib daha çox yaxınlaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da sahələr daxilində resursların bölgüsünü optimallaşdırır. O hesab edirdi ki, dövlət mülkiyyət hüququnu qorumaqla, bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməlidir. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi üçün dövlətə müvafiq vasitələr lazımdır.

Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin birbaşa gəlirlərinin (dövlət mülkiyyətindən) xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Dövlət xərclərinin ödənilməsi üçün vergi daxilolmaları əsas mənbəyə çevrilmiş olur.

Digər xərclərinin maliyyələşdirilməsinə (yolların tikintisi və saxlanması, məhkəmə orqanlarının saxlanması) gəlincə, onlar maraqlı şəxslər tərəfindən ödənilən rüsumlar hesabına maliyyələşdirilir. O hesab edirdi ki, vergilər əvəzsiz xarakter daşdığına görə, rüsumlar və yığımlar vergi hesab oluna bilməz. Klassik nəzəriyyənin nümayəndəsi olan Polya Mari Qodmenin fikrincə vergilərin yeganə məqsədi - dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsidir.

Vergiləri dövlət xəzinəsinin doldurulması vasitəsi hesab edən bu konsepsiya “dövlət-jandarm” konsepsiyası ilə əlaqədardır. Ancaq iqtisadi münasibətlərin inkişafı bu nəzəriyyənin transformasiyasına və yumşaldılmasına gətirib çıxartdı.

Belə ki, neoklassik vergi nəzəriyyəsinin tərəfdarları, vergilərin iqtisadiyyata təsirini inkar etmədən göstərirdilər ki, iqtisadi proseslərdə vergitutmadan istifadə edilən zaman hərtərəfli düşünmək lazımdır ki, iqtisadi proseslər pozulmasın. Aydınır ki, klassik nəzəriyyə özünü doğrultmur. Çünki ciddi iqtisadi nəticələr törətmədən ümumi milli məhsulun dördə birini büdcəyə daxil etmək qeyri mümkündür. Vergilərin alınması, vətəndaşların alıcılıq qabiliyyətini məhdudlaşdırır, sahibkarların investisiya imkanlarını azaldır, dolayısı vergilər məhsulların qiymətini qaldırmaqla istehlaka mənfi təsir göstərir. Bütün bunlar göstərir ki, vergitutma cəmiyyətdə bir çox iqtisadi proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Vergi sahəsində mühüm iqtisadi nəzəriyyələrdən biri də Keyns nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keyns tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, vergilər iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas alətidir və onsuz iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək qeyri mümkündür. Keynsin “Məşğulluq, faiz və pul haqqında ümumi nəzəriyyə” adlanan kitabında əks olunmuş fikirlərinə görə iqtisadi artım, yalnız tam məşğulluq şəraitində pul əmanətlərindən asılıdır. Ancaq praktiki olaraq tam məşğulluğa nail olmaq qeyri mümkündür. Belə şəraitdə böyük əmanətlər passiv gəlir mənbəyi olmaqla istehsalat investisiya edilmədiklərinə görə iqtisadi artıma mane olur. Belə mənfi nəticələri aradan qaldırmaq üçün əmanətləri vergilərin köməyi ilə büdcəyə almaq lazımdır.

Monetarizmin vergi nəzəriyyəsi, 50-ci illərdə Çikaqo universitetinin professoru Milton Fridman tərəfindən irəli sürülmüşdür və pulun miqdar nəzəriyyəsinə əsaslanır. Fridmanın fikrinə görə, iqtisadiyyatı pulun miqdarından və bank faizlərinin dərəcələrindən asılı olan pul tədavülünün göməyi ilə tənzimləmək olar.

Keyns iqtisadi konsepsiyasından fərqli olaraq, Fridman vergiləri iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas aləti saymır. Onun fikrincə, vergilər digər iqtisadi mexanizmlərlə birləikdə pul tədavülünə təsir göstərir. Vergilər vasitəsilə artıq pul

miqdarı əhalidən alınır. Monetarizm və Keynsin nəzəriyyələrinə görə ver -gilər iqtisadiyyatın inkişafına mənfi tə'sir göstərən amilləri aradan qaldırır.

Vergilərə iqtisadiyyatın inkişafının və tənzimlənməsinin amillərindən biri kimi, Keynsçi nəzəriyyə nisbətən daha çox qiymət verən təklif nəzəriyyəsi, 80-ci illərin ortalarında amerikalı alimləri M. Berns, Q. Çayn, A. Leffer tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu nəzəriyyə belə gir müddəaya əsaslanır ki, yüksək vergi dərəcələri sahibkarlığa və investisiya fəallığına təsir göstərir, bu da son nəticədə vergi ödənişlərinin azalması ilə nəticələnir.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları vergi dərəcələrinin aşağı salınmasını, müəssisələrə böyük güzəştlərin verilməsinin təklif edirlər. Onların fikrincə, vergi dərəcələrinin aşağı salınması coşğun iqtisadi inkişafı ilə nəticələnir.

Xüsusi fiskal siyasəti nəzəriyyələri. Bu nəzəriyyələr içərisində ən ilkinlərindən biri birbaşa və dolay vergilərin nisbəti nəzəriyyəsidir. Avropa sivilizasiyasının inkişafının ilkin dövrlərində birbaşa və dolay vergilər alınması cəmiyyətin siyasi inkişafından asılı idi. Orta əsrlərdə Avropa şəhərlərində vergi sistemləri əsasən birbaşa vergilər əsasında qurulurdu. Belə hesab olunurdu ki, dolay vergilər qiymətləri artırdığına görə, əhəlinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərir və onları ödəmək daha çətinidir. Sonralar aristokratiya xalqın müqavimətini qırmaq üçün qüvvə topladıqdan sonra, dolay vergilər daha çox tətbiq olunmağa başladı. Xüsusilə, ilkin tələbat mallarına (məsələn duz) dolay vergilər tətbiq olunurdu. Beləliklə, orta əsrlərdə dolay vergilərə mənfi münasibət mövcud idi.

Orta əsrlərin axırlarında formalaşmış ikinci nöqteyi-nəzər dolay vergilərin tətbiqinin zəruriliyini əsaslandırırdı. Dolay vergilər vasitəsilə bərabər vergitutmanın tətbiqi-təklif edilirdi. Dvoryanlar müxtəlif güzəştlərdən istifadə edərək birbaşa vergiləri ödəmirdilər. Dolay vergilər ideyasının tərəfdarları imtiyazlı təbəqələri dolay vergilər tətbiq etmək yolu ilə vergi ödəməyə məcbur etmək istəyirdilər. Onlar dolay vergilərə vergitutmada bərabərlik yaratmaq vasitəsi kimi baxırdılar.

A.Smit, D.Rikardo da könüllülük ideyasını əsas tutaraq dolaylı vergitutmanın tərəfdarları kimi çıxış edirdilər. Bu ideya ondan ibarətdir ki, birbaşa vergilər dolaylı vergilərə nisbətən daha ağırdır, çünki vergiyə cəlb edilən malı almamaqla, dolaylı vergilərdən yayınmaq olar.

19-cu əsrin axırlarında birbaşa və dolaylı vergilərin zəruriliyi ilə əlaqədar mübahisə edən iqtisadçılar belə bir nəticəyə gəldilər ki, bu iki vergi növü arasındakı balansın əldə edilməsi zəruridir. Onlar bildirirdilər ki, birbaşa vergilər vergitutmada bərabərlik yaratmaq üçün, dolaylı vergilər isə ödənişlərin səmərəli olması üçün lazımdır.

Xüsusi vergi nəzəriyyələrindən biri də vahid vergi nəzəriyyəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəzəriyyə vergidən çox sosial-siyasi məsələləri əhatə edir. Vahid verginin tətbiqi ideyası müxtəlif dövrlərdə məşhur olmuşdur. Hətta 18-ci əsrdə İngiltərədə devizi “tikintiyə vahid vergi” olan partiya mövcud olmuşdur. Onlar göstərirdilər ki, vahid vergi tətbiq olunduqdan sonra kasıblıq ləğv olunacaq, sənayenin bütün sahələrində istehsalın artımı baş verəcək.

Vahid vergi, müəyyən bir vergitutma obyektindən alınan yeganə vergidir. Vahid vergitutma obyektini kimi müxtəlif nəzəriyyəçilər torpağı, xərcləri, gəlirləri, kapitalı və s. təklif edirlər.

Vahid verginin ən ilkin növlərindən biri torpaq rentasından alınan vergidir. Bu verginin tətbiqi ideyası fiziokratlar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Fiziokratlar kənd təsərrüfatını əsas istehsal sahəsi hesab edir, və göstərirdilər ki, sənayedə gəlirlərə xalis əlavələr edilmir.

Bütün sərvət torpaqda cəmləşmişdir və ondan yaranır. Buna görə də vahid gəlir mənbəyi kimi torpaq rentasına vahid vergi tətbiq etmək lazımdır. Uyğun olaraq bu vergini ancaq torpaq sahibləri ödəməlidirlər. Bu vahid verginin tətbiqini əsaslandırmaq üçün onlar “torpağın ümumiliyi” ideyasını əsas götürürdülər. Torpaq allah vergisidir və o, hamıya mənsub olmalıdır. Həqiqətdə isə torpaq ayrı - ayrı

konkret adamlara məxsusdur. Onlar sərvətin yeganə mənbəyinin sahibləridirlər, ona görə də vahid vergi ödəməlidirlər. 19-cu əsrdə “vahid torpaq vergisi” ideyasını irəli sürən Henri Corc ona ümumi firavanlığın təmin edilməsi və sosial dünyanın yaradılması vasitəsi kimi baxırdı.

Qeyd edək ki, vahid vergi nəzəriyyəsi, mütərəqqi nəzəriyyə hesab oluna bilməz. Vahid verginin bə'zi müsbət cəhətlərinin (hesablanmasının və ödənilməsinin sadələyi) olmasına baxmayaraq, bu nəzəriyyə utopikdir və praktiki olaraq onu tətbiq etmək qeyri-mümkündür. Ancaq digər vergitutma sistemləri ilə uzlaşdırmaq şərti ilə vahid verginin tətbiqi müsbət nəticə verə bilər. Vahid vergi ideyası Rusiyanın vergi sistemində də öz təcəssümünü tapmışdır. Kiçik sahibkarlığın üçün “vergitütmanın uçotu və hesabatın sadələşdirilməsi sistemi haqqında” 24 dekabr 1995-ci ildən qüvvədə olan federal qanunua görə bəzi kiçik müəssisələr və sahibkarlar çoxlu sayda federal, regional və yerli vergilərin əvəzində, hesabat dövründə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri əsasında hesablanan vahid vergi ödəyə bilərlər.

Belə bir verginin Rusiyada tətbiqini mütərəqqi addım kimi qiymətləndirmək olar, çünki bu yolla kiçik biznesin subyektləri üçün vergilərin sadələyi tə'min olunur.

Vergilərin sosial - siyasi təbiəti vergitutmanın nəzəri aspektlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu özünü mütərəqqi və mütənasib vergilərin nisbəti haqqında nəzəriyyələrdə daha aydın göstərir. Qeyd etdiyimiz hal onunla əlaqədardır ki, vergi mülkiyyətin bir hissəsinin özgəninkiləşdirilməsi olmaqla, sinif və qrup maraqlarını, sosial qüvvələrin nisbətlərini əks etdirir.

Vergi haqqında nəzəriyyələrdən biri olan mütənasib vergitutma ideyasına görə vergilər gəlirlərin ölçüsündən asılı olmayaraq, vahid dərəcə ilə alınmalıdır. Bu ideya həmişə əhalinin varlı təbəqələri tərəfindən müdafiə edilərək, bərabərlik və sosial ədalət prinsipi ilə əsaslandırılır. Mütərəqqi vergitutuma gəlirlər artdıqca vergi dərəcələrinin də artmasını nəzərdə tutur.

Qeyd edək ki, mütərəqqi vergi stavkaları sosializmin ideoloqları olan Karl Marks, Fridrix Engels tərəfindən müsbət qiymətləndirilmiş və onlar kommunizmin Manifestində mütərəqqi stavkalrı xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi və sosializmin qurulmasında oynaya biləcəyi rol haqqında fikir irəli sürmüşdür. Mütərəqqi vergi nəzəriyyələrinin 19-cu əsrin sonlarında formalaşmasına baxmayaraq, bu nəzəriyyənin bə'zi elementlərinə Adam Smitin, habelə fransız maarifçiləri Jan-Jak Russonun, Jan Batist Seyin tədqiqatlarında rast gəlmək mümkündür. Mütərəqqi vergilərin tərəfdarları öz mövqelərini belə əsaslandırırlar ki, mütərəqqi vergilər qeyri-bərabərliyi azaldır, gəlirlərin və əmlakın yenidən bölgüsünə tə'sir göstərir.

Vergilərin əsas problemlərindən biri “vergilərin keçirilməsi” haqqında olan nəzəriyyələrdə öz əksini tapmışdır. Bu məsələnin praktik cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, çox az işlənmişdir. Vergilərin keçirilməsi nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi yükünün bölüşdürülməsi ancaq mübadilə prosesində mümkündür. Ancaq mübadilə və bölgü prosesi vasitəsilə tədiyyəçi vergi yükünü digər şəxsə - verginin daşıyıcısına keçirə bilər.

Vergilərin keçirilməsi nəzəriyyəsinin banisi ingilis filosofu Con Lokkdur. O, vergiləri tətqiq edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bütün vergilər son nəticədə torpaq sahiblərinin üzərinə düşür. Con Lokk bu problemin həll edilməsinin konkret yollarını və metodlarını göstərmişdir.

19-cu əsrin sonlarında Kolumbiya universitetlərinin professoru Edvin Semiqmen “Vergilərin keçirilməsi və aşağı salınması” kitabında bu nəzəriyyənin əsas müddəalarını şərh etmiş və vergilərin keçirilməsinin iki növünün olduğunu göstərmişdir:

- 1) Satıcıdan alıcıya keçmə (bir qayda olaraq bu dolayı vergitutma zamanı baş verir),

- 2) Alıcıdan satıcıya keçmə (hər hansı bir məhsula tətbiq olunan dolayı vergilərin dərəcələri yüksək olduğuna görə, məhsulun qiymətinin həddən artıq azalması zamanı)

Vergilərin keçirilməsi problemi indi də tam olaraq həll edilməmişdir. Müasir Amerika iqtisadçıları K.Makkonel və S.Bryu bu haqqda yazırlar: “Vergilər heç də həmişə vergi tutulmalı olan mənbələrdən daxil olmur. Bu səbəbdən vergilərin əsas növlərinin keçirildiyi sferaları dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır.” Digər qərb iqtisadçıları R.Masqreyv və D.Minzin fikrinə görə, sahibkarlar tərəfindən ödənilən vergilərin 30%-dən 50%-nə qədər istehlakçılara keçirilir. Vergilərin keçirilməsi problemi hal-hazırda bizim respublikamızda da çox aktualdır. Çünki hal-hazırda pərakəndə satış qiymətlərinin bütün vergilərin xüsusi çəkisi 30-40%-dir.

Vergilərin keçirilməsi və vergi yükünün bölüşdürülməsi anlayışı, onun tədiyyəçilər və ya regionlarla əlaqədar işlədilməsindən asılı olaraq, iki mə'naya malikdir. Bu anlayışda əksliklərin vəhdəti öz əksini tapmışdır. Hər hansı bir regionda vergi yükü nə qədər ağırdırsa, həmin regionun maliyyə vəziyyəti bir o qədər möhkəmdir, büdcənin balanslaşdırılması problemi zəifdir. Bununla belə vergi yükünün ağırlığı tədiyyəçilərə mənfi təsir göstərir. Onların investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Vergi yükünün bölüşdürülməsi problemi 17-ci əsrdə merkantilistlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur və onlar verginin keçirilməsi nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşlar. A.Smit “Xalqlar dostluğunun təbiəti və səbəbləri haqqında traktat” adlanan əsərində vergi sistemini və vergilərin alınmasının üç prinsipini əsaslandırarkən, vergi yükünü renta ilə əlaqələndirmişdir. Onun fikrincə, bütün vergilər son nəticədə sahibkarlar tərəfindən ödənilir. A.Smit fiziokratların vahid vergi konsepsiyasını qəbul etməyərək, renta vergitutması ideyasına meyl edir. Kitabın tamalayıcısı bölməsində o, ayrı-ayrı məhsullara olan tələbin elastikliyi ilə vergilər arasında asılılığın olması fikrini irəli sürmüşdür. A.Smit ideyasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, düzgün olaraq vergitutmanın iqtisadi təbiətini əlavə renta gəlirləri ilə

əlaqələndirmişdir. Onun rentaya müvafiq vergitutuma haqqında ideyası Orlov, Framov və digər istehsalın son nəticələrinin vergiyə cəlb edilməsinin əleyhdarları olan alimlər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. A.Smitin iqtisadi nəzəriyyəsinin davamçısı olan David Rikardo “Siyasi iqtisadın başlanğıcı” adlanan kitabında vergilərin alınması ilə əlaqədar tələb və təklifin qiymət dəyişkənliyinə olan reaksiyası haqqındakı ideyanı inkişaf etdirmişdir. O, vergiyə cəlb edilən məhsulun qiymətinin tarazlıq səviyyəsinə doğru necə hərəkət etdiyini təhlil etmişdir. Tələb və təklifin elastikliyi ilə vergilər arasındakı əlaqə Marşal tə’limində və “faydalılıq və tələb” haqqında iqtisadi nəzəriyyədə geniş təhlil olunmuşdur. Belə iqtisadi riyazi əsaslandırma vergitutma haqqındakı müasir nəzəriyyələrdə geniş tətbiq olunur. Vergi yükünün bölüşdürülməsi və vergilərin keçirilməsi iqtisadi və sosial-siyasi məsələdir. Bu prosesin dərinədən təhlili həqiqətdə kimin hansı dərəcədə vergi yükünün ağırlığını daşdığını aydınlaşdırmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, vergi yükünün bölüşdürülməsi məsələləri təhlil olunarkən vergitutmanın subyekti (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş vergi ödəyicisi) və vergi daşıyıcısı (faktiki olaraq vergi yükünü daşıyan hüquqi və ya fiziki şəxs) anlayışlarından istifadə edilməsi məqsəduyğundur. İndiyə qədər respublikamızda vergilərin keçirilməsi məsələsi tədqiq olunmamışdır. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır.

- 1) Vergi yükünün bölüşdürülməsi, vergilərin keçirilməsi qiymətin yaranması nəzəriyyəsi və praktikasını iolə əlaqədardır. Qiymət haqqında müxtəlif nəzəriyyələr, qərb iqtisadçılarına bu problemi dərinədən təhlil etməyə imkan vermişdir. R.Masqreyv əmtəə və xidmətlərlə üzdə olan tələb və təklifin elastikliyindən asılı olaraq, vergi yükünün istehlakçılar və istehsalçılar arasında bölüşdürülməsi məsələlərini şərh etmişdir. Vergilərin keçirilməsi probleminin tədqiq olunması yeni nəzəriyyələr doğurmuşdur. Bunlara misal olaraq vergilərin amortizasiyası, kapitallaşması, diffuziyası haqqındakı fikirləri göstərmək olar. İnzibati komanda iqtisadiyyatı şəraitində bütün

ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da direktiv plana uyğun qiymətdə qoyma mexanizmindən istifadə olunması, vergi yükünün bölüşdürülməsi məsələsini tədqiq etməyə imkan verməmişdir.

- 2) Respublikamızın bazar təmayüllü vergilərdən istifadə olunması sahəsində təcrübəsinin və stabil vergi sisteminin olmaması və bununla əlaqədar vergi sistemi haqqında informasiya təminatının lazımi səviyyədə olmaması, yeni vergilərin tətbiqinə iqtisadiyyatın reaksiyasını öyrənmək sahəsində obyektiv çətinliklər yaradır.

Vergilər büdcə gəlirlərinin vahid mənbəyi deyil. Mərkəzi bankların mənfəəti, xarici dövlətlərdən alınan yardımlar da büdcəyə daxil olur. Bundan başqa müəssisə və vətəndaşlar icbari qaydada büdcədən kənar fondlara vəsait ayırır, digər icbari ödənişləri həyatə keçirirlər. Büdcə gəlirlərinin müxtəlif olması belə bir sual doğurur: yuxarıda sadaladıqlarımızdan hansılar vergilərdir, hansılar qeyri vergi ödənişləridir.

Problem ondadır ki, vergi həm iqtisadi həm də hüquqi mənası olan kompleks anlayışdır. İqtisadi nöqteyi nəzərdən vergi kateqoriyasını təhlil etdikdə onun digər ödənişlərdən fərqləndirilməsi çox çətin olur. Professor Kazakin fikrincə vergilər mühüm dəyər kateqoriyası olmaqla dövlətin öz funksiyasını yerinə yeritmək üçün milli gəlirin bir hissəsinin əvəzsiz olaraq səfərbərliyə alması ilə əlaqədar yaranmış pul münasibətlərinin əks etdirir. A.Dadaşov «Vergilərin mahiyyəti və vergitutma prinsipləri» adlanan kitabında vergilərə, ümumi daxili məhsulun bir hissəsinin icbari ödənişlər şəklində cəmiyyətin xeyrinə dövlət tərəfindən alınması forması kimi baxır. Deməli vergilərin iqtisadi mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı onların maliyyə-büdcə sisteminə mənsubiyyəti əsas meyar qəbul edilir.

1.2. Dövlətin fiskal siyasətinin mahiyyəti və prinsipləri

Əgər maliyyə münasibətləri bazisə aid edilərsə fiskal siyasət üstqurum hesab olunur. Lakin bir üstqurum ünsürü olmaqla o bazisə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Maliyyə münasibətləri fiskal siyasətin əsasıdır, onun mahiyyətini və istiqamətlərini müəyyən edir. Fiskal siyasət ni həyata keçirərkən digər iqtisadi təsir vasitələrinin kompleks şəkildə öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Qiymət, kredit, əmək haqqı siyasəti ən mühüm və vacib nəzərə alınmalı problemlərdir. Bu problemlər içərisində əmək haqqı problemi özünəməxsus yer tutur. Əmək haqqı, maliyyə, kredit, qiymət və sığorta bölgü kateqoriyaları olmaqla qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olsa da, hər biri nisbi müstəqilliyə malikdirlər. Məsələn, kredit resurslarının mənbəyi ssuda fondudur. Ssuda fondunun təşkili isə maliyyə münasibətləri ilə aparılan bölgü münasibətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Hər bir cəmiyyətdə dövlət öz vəzifə və məqsədlərini yerinə yetinnək, müəyyən nailiyyətlər qazanmaq üçün maliyyədən istifadə edir. Bu məqsədlərə nail olunmasında fiskal siyasət mühüm rol oynayır. Fiskal siyasət iqtisadi mənafeələrə aktivtəsir vasitəsidir. Fiskal siyasət çoxtərəflidir və əsasən aşağıdakı həlqələrdən ibarətdir:

1. maliyyənin elmi cəhətdən əsaslandırılmış inkişaf konsepsiyasının hazırlanması;
2. maliyyənin cari dövrdə və perspektivdə istifadə olunmasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi. Bu zaman fiskal siyasət ndən irəli gələn məqsədə çatmaq yolları əsas götürülür, beynəlxalq amillər və maliyyə resurslarının mümkün olacaq artımı nəzərə alınır.
3. qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün praktiki fəaliyyətin həyata keçirilməsi.

Bu üç həlqənin birlikdə istifadəsi fiskal siyasət nin mahiyyətini təşkil edir. Yalnız cari tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilən və maliyyə münasibətlərinin inkişaf

konsepsiyasına əsaslanmayan fiskal siyasət perspektivsizdir. Eyni zamanda praktiki fəaliyyətlə təmin olunmayan, yalnız əsas konsepsiyalar hazırlanması və maliyyədən istifadə istiqamətlərinin göstərilməsinə yönəldilən fiskal siyasət də real olmayan siyasətdir. Qarşıya qoyulan məqsədlərin xarakterindən və həll olunması metodlarından asılı olaraq fiskal siyasət iki yerə bölünür:

1. Maliyyə strategiyası.
2. Maliyyə taktikası.

Maliyyə strategiyası iqtisadi, siyasi və sosial strategiya ilə müəyyən olunan, iri miqyaslı vəzifələrin həllini nəzərdə tutan, gələcək üçün nəzərdə tutulmuş uzun müddətli fiskal siyasət kursudur. Fiskal siyasət nin formalaşması zamanı uzun müddətli məqsədlərin (istiqamətlərin) seçilməsi və məqsədli proqramların tərtibi sosial iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərində maliyyə resurslarının təmərküzləşməsi üçün zəruridir. Maliyyə taktikası cəmiyyətin inkişafının konkret mərhələsində qarşıya çıxan məsələlərin maliyyə əlaqələrinin təşkili qaydalarının dəyişdirilməsi, maliyyə resurslarının yenidən qruplaşdırılması yolu ilə həll edilməsi məqsədini daşıyır. Maliyyə strategiyasının nisbi sabitliyi şəraitində maliyyə taktikası çevik olmalıdır. Çünki sosial amillər və iqtisadi şərait həmişə dəyişkəndir. Fiskal siyasət nin strategiyası və taktikası qarşılıqlı əlaqədədir. Fiskal siyasət insan fəaliyyətinin spesifik sahəsi kimi üstquruma aid edilir. Onunla cəmiyyətin iqtisadi bazisi arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bir tərəfdən fiskal siyasət iqtisadi münasibətlərdən doğur.

Cəmiyyət siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsində müstəqil deyil və nəhayət fiskal siyasət iqtisadiyyatla şərtlənir. Digər tərəfdən iqtisadi bazis əsasında yaranan və inkişaf edən fiskal siyasət müəyyən müstəqilliyə malikdir. Onun özünə məxsus qanunları və inkişaf nıəntiqı var. Elə buna görə də o maliyyə vəziyyətinə və iqtisadiyyata əks təsir göstərmə qabiliyyətinə malikdir. Bu təsir müxtəlif ola bilər bəzi hallarda siyasi tədbirlər həyata keçirməklə iqtisadiyyatın inkişafı üçün şərait yaradılır, bəzən isə onu ləngidirlər.

Dünya təsərrüfatçılıq təcrübəsi göstərir ki, ictimai tərəqqi, siyasətin cəmiyyətin iqtisadi və mənəvi həyatına təsir dərəcəsinin artmasına gətirib çıxarır. Təsərrüfat əlaqələrinin və regional əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi bütün təsərrüfat sahələrinin və regionların razılaşdırılmış (tarazlı) inkişafının təmin olunmasını zəruri edir. Bununla əlaqədar olaraq dövlət maliyyə nizamlaşdırılması getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fiskal siyasət ndə elmi-texniki tərəqqini, elmi-tədqiqatı təmin edən sahələrə üstünlük vermək ehtiyacı yaranır. Dövlətin qüdrətli olması maliyyə resurslarının çox böyük kütləsini öz əlində toplamağa və iqtisadi konyukturaya aktiv təsir etmək imkanı verir. Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin yüksələn xətt üzrə getdiyi şəraitdə maliyyə tədbirləri daha çox sosial tələbatlara yönəldilərək cəmiyyət üzvlərinin maddi rifah halının tam təmin olunmasına nail olmaq məqsədini güdür. Təsərrüfatçılıq təcrübəsi göstərir ki, fiskal siyasət nin iqtisadiyyatdan ayrılması çox böyük iqtisadi itkilərə səbəb olur, istehsalda olan imkanların reallaşmasına mane olur. Bundan ötrü maliyyə nəzəriyyələrinin nəticələri daim diqqət mərkəzində olmalı, cəmiyyətin inkişafı qanunauyğunluqlarını müvafiq şəkildə tətbiq olunmalıdır.

Məsələn, kənd təsərrüfatında dəyər qanunundan sərf nəzər edilməsi uzun müddət ölkəmizdə bu sahənin böhranına, digər sahələrdən geri qalmasına gətirib çıxarmış, kəndlidə sahibkarlıq ruhunu öldürmüşdü. Fiskal siyasət maliyyə resurslarından səmərəli istifadəyə və onun həcmnin artırılmasına yönəldilməlidir. Maliyyə vəsaitinin sərfindən əldə edilən artım fiskal siyasət nin təsirini əks etdirən ən düzgün göstəricidir. Fiskal siyasət nin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasının nəzərə alınmaması vəsaitlərin səpələnməsinə, cəmiyyətin sosial tələbatının ödənilməsi üçün istifadə olunan vəsait mənbələrinin azaldılmasına gətirib çıxarır.

Fiskal siyasəti hazırlayarkən konkret tarixi şərait nəzərə alınmalıdır Bu siyasət cəmiyyət inkişafının hər bir mərhələsinin spesifikasiyasını, həm beynəlxalq, həm də

daxili şəraiti, dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanlarını nəzərə almalıdır. Nəzərdə tutulmuş və həyata keçirilmiş xərclərin maliyyə resurslarının həcmindən asılılığı aksiom kimi bütün səviyyələrdən olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən qəbul edilməlidir. Bu qaydanın nəzərə alınmaması büdcə kəsirinin, dövlət borcunun və inflyasiya prosesinin yaranmasına gətirib çıxarır. Tarixi anın nəzərə alınması üçün həm də keçmiş təsərrüfatçılıq və maliyyə quruculuğu diqqətlə öyrənilməli, yeni və mütərəqqi meyllər, dünya təcrübəsi araşdırılmalıdır. Cari dövrün xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla fiskal siyasətin vaxtında dəyişdirilməsi ölkə qarşısında duran vəzifələri qısa müddətdə və az xərclə həyata keçirməyə imkan verir.

Fiskal siyasət qarşısında qoyulan tələblərdən biri də onun hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində kompleks yanaşılmasına riayət edilməsidir.

Fiskal siyasət dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə və inkişafına səbəb olur, müştərək müəssisələrin yaranmasını təmin edir. Məhsuldar qüvvələrin və elmi-texniki tərəqqinin inkişafı hal-hazırda elə səviyyəyə çatmışdır ki, ayrı-ayrı iqtisadi proqramları həyata keçirməyə bir dövlətin gücü çatmır. Buna görə də ölkələr iqtisadi integrasiyaya gedir, vəsaitlərə qənaət etmək məqsədilə həmin proqramların yalnız bəzi tərəflərini yerinə yetirirlər. Fiskal siyasət həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə böyük dövlətlərin köməklik göstərməsi prosesində də istifadə edilir. Maliyyə mexanizminin quruluşu çox mürəkkəbdir. Onun tərkibinə müxtəlif maliyyə münasibətlərinə uyğun olan üsullər daxildir. Məhz maliyyə əlaqələrinin çoxşaxəliliyi maliyyənin təşkilinin forma, metod və növlərinin, maliyyə mexanizminin üsullərinin çoxsaylı olmasını tələb edir.

Dövlət özünün qanunverici və icraedici orqanları vasitəsi ilə, iqtisadi qanunların ciddi şəkildə öyrənilməsi əsasında, fiskal siyasətin və iqtisadi siyasətin qanunauyğunluqlarının təhlili yolu ilə ictimai məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi metodlarını, pul yığımlarının formalarını təyin edir. Dövlət maliyyə resurslarının istifadəsi istiqamətlərini və prinsiplərini müəyyənləşdirir. Maliyyədən

səmərəli istifadə edilməsi üçün planlaşdırma və proqnozlaşdırma, maliyyə münasibətlərinin təşkilı qaydalarında normativlərin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa maliyyə münasibətlərinin müxtəlif forma, metod və növlərinin düzgün tətbiqinə nəzarət olunması da vacib problemlərdən biridir. İctimai təsərrüfatın ayrı-ayrı subyektlərinin iş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, həmçinin maliyyə münasibətlərinin, həlqələrinin və dairələrinin müxtəlifliyindən irəli gələrək maliyyə mexanizmi bir neçə yerə bölünür:

1. Müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının maliyyə mexanizmi.

2. Sığorta mexanizmi.

3. Dövlət maliyyəsinin fəaliyyətini təmin edən maliyyə mexanizmi:

Öz növbəsində bu sahələrin hər biri özünün quruluş həlqələrinə malikdir. Məsələn, dövlət maliyyəsi mexanizmi büdcəyə və büdcədən kənar fondların fəaliyyəti mexanizminə bölünür. Ərazı bölgüsünə görə maliyyə mexanizmi dövlətin və yeni hakimiyyət orqanlarının maliyyə mexanizminə bölünür. Federativ dövlətlərdə bu bölgü bir az da genişlənir: federasiyanın, federasiya üzvü olan subyektlərin və yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyə mexanizmi. Maliyyə mexanizminin ictimai istehsalat təsiri nöqtəyi-nəzərindən ona yanaşıldıqda onun fəaliyyət dairələri seçilir:

1. Resursların səfərbərliyə alınması.

2. Maliyyələşdirmə.

3. Maddi maraq yaradılması və s.

Maliyyə mexanizminin həlqələri və fəaliyyət dairəsi ayrı-ayrı ünsürlərin mürəkkəbliyi və çoxşaxəliyi ilə fərqlənir. Məsələn, büdcə mexanizmi üçün çoxlu vergi növləri, vəsaitlərdən istifadə və maliyyələşdirmə zamanı çoxsaylı istiqamətlərin olması xarakterikdir.

Müəssisələrdə və təşkilatlarda pul yığımlarının formaları arasında nisbət müəyyən edilir, mənfəət bölüşdürülür, ayrı-ayrı fondlar yaradılır və istifadə edilir. Sığorta təşkilatlarında ehtiyat fondları geniş inkişaf etmişdir. Maliyyə sahəsində

dövlətin fəaliyyəti müəyyən qaydalarla qəbul olunmuş normaları gözləməklə həyata keçirilir. Hüquqi normaların tətbiqi maliyyə əlaqələrinin təşkilinin vahid qaydalarını tətbiq etmək imkanı verir, cəmiyyətin iqtisadi mənafeyini qoruyur, ayrı-ayrı vətəndaşların, müəssisə kollektivinin maraqlarını əlaqələndirir. Hüquqi normalara riayət olunması ciddi maliyyə intizamını təmin edir, maliyyə sahəsində vahid siyasət yeridilməsinə imkan verir. Beləliklə, hüquq fiskal siyasətin sənədləşdirilməsi və həyata keçirilməsi aləti olmaqla iqtisadi imkanlara dolayı yolla olsa da (fiskal siyasət və maliyyə mexanizmi vasitəsilə) aktiv təsir göstərir. Müasir dövrdə, cəmiyyət həyatının bütün tərəflərinin əsaslı şəkildə dəyişdiyi şəraitdə qanunvericilik problemlərinin vaxtında həll edilməsinin təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qanunvericiliyin lazımi səviyyədə olmaması təşəbbüskarlığı boğur, ictimai inkişafı ləngidir. Qanunvericilikdə müxtəlifliyin olması iqtisadiyyatda xərclərin artmasına, sosial sferada və mədəniyyətdə neqativ meyllərə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, fiskal siyasətin mahiyyətinin tam dərk edilməsində büdcənin formalaşması prinsiplərinin, strukturunun və bütünlükdə büdcə siyasətinin xarakterinin tarixi səpgidə başa düşülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin prinsipləri və siyasəti ümumi halda aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

Büdcənin qurulması müəyyən prinsiplərin gözlənilməsinə əsasən aparılır ki bunlardan da ən əsasları aşağıdakılardır:

1) vahidlik prinsipi (dövlətin bütün xərclərinin və bütün gəlirlərinin büdcədə cəmlənməsi; dövlətdə vahid büdcə sistemi, vahid maliyyə sənədləri və büdcə təsnifatı həyata keçirilməlidir); 2) tamlıq prinsipi (büdcənin hər maddəsində bütün xərclər və bütün daxil olmalar nəzərə alınır, onun gəlir və xərclərinin tam həcmi büdcədə cəmlənir); 3) reallıq prinsipi dövlətin gəlir və xərclərinin həqiqi əksini nəzərdə tutur); 4) prinsipi (əhəlinin əsas gəlir mənbələri və xərclər haqqında mütləq məlumatlandırılması).

Büdcə layihəsi hər il qanunverici organ-ölkənin, ştatın parlamenti və yaxud bələdiyyə yığıncağı tərəfindən müzakirə edilir və qəbul olunur. Maliyyə ilinin başa çatmasında İcra

hakimiyyətinin səlahiyyətli nümayəndələri büdcə haqqında qəbul olunmuş qanuna uyğun olaraq gəlirlər və xərclər üzrə öz fəaliyyəti haqqında hesabat verir.

Dövlət büdcəsi ölkədə müxtəlif sosial iqtisadi maraqların daşıyıcılarının yəni əsas qrupların güclərinin nisbətini əks etdirən krompromisdir. Büdcə balansı gəlir və xərclərin bərabərliyi deməkdir. Əgər büdcənin xərcləri onun gəlirlərini üstəliyərsə onda büdcə defisiti yaranır. Federal büdcənin defisitinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrinə aiddir:

-Daxili mənbələr-kredit təşkilatlarından alınan kreditlər, dövlətin qiymətli kağızlarının buraxılması yolu ilə yaranan dövlət istiqrazları və s.

-Xarici mənbələr-xarici dövlətlərin hakimiyyətlərinin, bankların, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının və s. kreditləri.

Tarixən dövlət xərclərinin strukturu konkret şəraitdəki tələbatlarla müəyyənləşdirilib. Belə ki, 1-ci və 2-ci dünya müharibələri hərbi xərclərin artırılmasını tələb edirdi. Sonralar dövlət xərclərinin artmasına iqtisadi və sosial amillər təsir göstərdi. İnkişaf etmiş ölkələrdə onlar dövlət xərclərinin əsas səbəbi oldular. Hazırda ÜMM-da dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi belədir: ABŞ-36%; Yaponiya-33%; AFR-46%; İngiltərə-43%; Fransa və İtaliya 50%; İsveçdə isə 60%-dən çoxdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə müasir dövrdə dövlət xərclərinin strukturu sosial proqramların xeyrinə dəyişmişdir. Belə ki, ABŞ-nin federal büdcəsinin strukturunda hərbi xərclər 28%, sosial 47,3%,təsərrüfat 6,7%, dövlət borcu üzrə faizlər 13,7%təşkil edir; digər ölkələrdə sosial sfera büdcə xərclərini 50%-dən çoxunu tutur.

Büdcə sistemi 3 funksianı yerinə yetirir. 1-cisi fiskal funksia olmaqla dövləti faktiki öz gəlirinin olmadığı bir şəraitdə (dövlət əmlakından gələn gəliri nəzərə almasaq, çünki o bir çox ölkələrdə kiçik faiz təşkil edir, məsələn ABŞ-da bütün dövlət büdcəsinin 6,7%-dir) fəaliyyət göstərməsi üçün maliyyə bazasının yaranmasını əks etdirir. Fiskal siyasət („Fiskal"- fiska yəni xəzinadarlığın maraqlarına toxunan-iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin vacib alətlərindən biri olmaqla hakimiyyətin gəlir və xərclərinin tənzimləməsi üzrə dövlətin maliyyə tədbirlərinin məcmusudur. Büdcənin 2-ci funksiyası iqtisadi tənzimləmədir yəni dövlətin öz iqtisadi siyasətini həyata keçirməsi üçün vergilərdən (büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyindən) istifadə etməsidir. 3-cü funksia-sosialdır o, milli

gəlirin yenidən bölüşdürülməsi üçün dövlət büdcəsinin istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Göstərilən funksiaları həyata keçirməklə dövlət onları sahibkarlığın bazar stimulları ilə əlaqələndirir. Başqa sözlə dövlətin büdcə siyasəti tənzimləmənin bazar və dövlət mexanizmlərinin sintezi üzərində qurulmalıdır. Dövlətin büdcədən iqtisadiyyata təsir alətlərindən biri kimi təsir göstərməsi nəzəri konsepsialara əsaslanır. Uzun on illiklər boyu inkişaf etmiş ölkələrdə neytral „Büdcə" konsepsiası hökmranlıq edirdi. Neytral büdcə" konsepsiası dövlətin bütün büdcə siyasətini büdcənin balanslaşdırması siyasətinin təmininə bağlayırdı və təkrar istehsal prosesinin gedişatına „Netral" münasibətlə yanaşırdı. Hesab olunurduki maliyyənin normal funksia göstərməsi elə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti idi. Başqa sözlə desək büdcə xalis maliyyə məsələlərini həll edirdi (pul vəsaitlərinin yığılması və bölüşdürülməsidir). Büdcənin gəlir və xərclərinin ciddi müqaisə olunması siyasətini özünün çatışmamazlıqları vardı. Bu əsasən belədir: o, istehsal proseslərinin səmərəliliyini azaldır, beləki müəssisələrə vergi güzəştləri iqtisadi nöqteyi nəzərindən deyil təsirli maliyyə əməliyyatları ilə tarazlaşdırılırdı; iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə tez reaksiya vermək imkanından məhrum edirdi; bundan başqa dövlət xərclərinin eninə dövründə azaldılması depressia ehtimalını artırırdı, artma fazasında onların azaldılması isə iqtisadiyyatın böhrandan çıxma prosesini ləngidirdi və s. Dövlət büdcəsindən Keyns resepti ilk dəfə olaraq büdcə alətlərindən təkə maliyyə deyil həm də iqtisadiyyatı sabitləşdirinə funksiasını qəbul etdi. Onun əsasında „Funksional maliyyə" konsepsiası dururki buna görə də büdcə siyasətinin formalaşması özündə fəaliyyətin həm maliyyə həm də iqtisadi tərəflərini əks etdirir, bu zaman üstünlük 2-ciyə verilir, beləki əsas kimi iqtisadiyyatın balanslaşması çıxış edir. Belə halda makro iqtisadi sabitliyə nail olunma büdcənin müsbət saldosu ilə də və büdcə defisitini artması ilə də müşahidə oluna bilər, halbuki büdcə defisitinə negativ hal kimi baxılır. „Funksional maliyyə" konsepsiasına əsasən uzun müddətli dövrdə büdcə defisiti probleminin həlli iqtisadi sabitlik məsələsini kordenal həlli olmadan mümkün deyil. Məhz dövlətin büdcə siyasətinə iqtisadi yanaşma bundan ibarətdir: Büdcə tarazlığı üçün defisitsizlik vacibdir, bu zaman gəlirlər xərclərə ya bərabər olur və yaxud onları üstələyir və əks bir proses olan büdcə defisiti gəlirlərin xərcləri ödəməməsini əks etdirir. Büdcə defisiti müxtəlif vəsaitlərlə üstələyir: əlavə gəlirlərin cəlb edilməsi yığılması hesabına,

vəsaitlərə qənaitlərə, banklar müəssisələr və əhali arasında yerləşdirmək üçün dövlət istiqrazların buraxılması ilə (hazırkı təlimata uyğun olaraq dövlət büdcəsinin defisit həddi onun gəlirlərinin 5%-ni keçməməlidir). Təyin olunmuş normativi dövlət büdcəsinin defisitinin səviyyəsi üstələdiyi halda və yaxud pul daxil olmalarının əhəmiyyətli azalması baş verdikdə sekvestr mexanizmi tətbiq olunur ki, bu da ayrı-ayrı xərc maddələrinin maliyyələşməsinin dayandırılması və yaxud məhdudlaşdırılmasıdır (azaldılmasıdır). Büdcənin sekvestrləşdirilməsi məcburi tədbir olub, onun xərc maddələrinin əhəmiyyətli yenidən qurulmasını nəzərdə tutur. Hakimiyyət organlarının borcları çox vaxt yığılaraq dövlət borclarına çevrilir. Dövlət borcu daxili və xariciyə bölünür. Xarici borc əsas diqqət predmetidir. Əgər ona görə ödəmələr ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən daxil olmaların əsas hissəsini məsələn 20-30%-ni təşkil edirsə, onda xaricdən yeni borcların cəlb edilməsi çətinləşir. Onları istəksiz və daha yüksək faizlə əvəzində girov və yaxud xüsusi zəminlik verirlər. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin büdcə sisteminin istənilən səviyyəsində büdcə münasibətlərinin əsas elementləri uyğun büdcələrin gəlir və xərcləridir. Məlumdur ki, vergi gəlirləri büdcənin bütün gəlirlərinin böyük hissəsini təşkil edir. Azərbaycanın vergi xidmətinin məlumatlarına əsasən ölkənin konsolidə(icmal) büdcəsində son illər üzrə onların çəkisi 85-90%-dir. Qeyd etməliyik ki onların əsas əhəmiyyətli hissəsi aşağıdakıların hesabına formalaşır: 2007-ci ildən ümumi vergi gəlirlərinin həcmində əkavə dəyər vergisi(ƏDV) 18,7%, təşkilatların mənfəət vergisi təqribən 18%; fiziki şəxslərin gəlir vergisi 10,5%; gömrük rüsumları 19,2% vahid sosial vergi 15,3% olub.

Qeyd etmək lazımdır ki, fiskal siyasətin formalaşmasında büdcənin rolunun tam aşkara çıxarılması bu prosesin konkret materiallar əsasında təhlilini və dəyərləndirilməsini tələb edir.

2.1. Müasir şəraitdə dövlətin fiskal siyasətin əsas istiqamətləri

Hər bir müstəqil dövlətin milli iqtisadi siyasəti mövcuddur. Dövlət özünün müstəqil siyasəti ilə milli iqtisadiyyatın gələcəyini müəyyən edir. Ölkənin müstəqil iqtisadi siyasəti olması üçün onun müstəqilliyi tam təmin olunmalıdır. Bu vacib və əsas şərtlərdən biridir. Çünki iqtisadi və siyasi müstəqilliyə nail ola bilməyən dövlət müstəqil iqtisadi siyasət yürüdə bilməz. Dövlətin apardığı iqtisadi siyasət hərtərəfli və konseptual əsaslara malik olmalıdır. Belə bir anlayış mövcuddur ki, siyasət iqtisadiyyatdan törəyir. Yəni, iqtisadiyyat bazisdirsə, siyasət onun üstqurumunu formalaşdırır. Dediklərimizdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, dövlətin iqtisadi siyasəti onun daxili və xarici siyasətini müəyyən edir, onun regionda və dünyada yerini müəyyən edir. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi siyasət yürüdən hər bir dövlət özünün daxili və xarici siyasətini bu əsaslarda qurur.

Ölkənin siyasəti çox genişdir. Dövlətin iqtisadi siyasəti özündə fiskal siyasət, sosial siyasət, qiymət siyasəti, kredit siyasəti, valyuta siyasəti, kadr siyasəti, struktur siyasəti, investisiya siyasəti və s. birləşdirir. Dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirməsi üçün maliyyə münasibətlərinin istifadəsinin tədbirlər toplusu fiskal siyasət ni əmələ gətirir. Fiskal siyasət nin tərkibi olduqca mürəkkəbdir və bu geniş tədbirlər kompleksini əhatə edir:

1. Fiskal siyasətin ümumi konsepsiyasının işlənməsi, onun əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Adekvat maliyyə mexanizminin yaradılması;
3. Dövlətin və digər iqtisadi subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi.

Fiskal siyasətin əsasını strateji istiqamətlər təşkil edir. Strateji istiqamətlər maliyyə resurslarının istifadəsinin ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivlərini

müəyyən edir, iqtisadiyyatı və sosial sferanı idarə edir. Bununla bərabər olaraq dövlət maliyyə münasibətlərinin istifadəsinin cari taktiki məqsəd və vəzifələrinin seçimini həyata keçirir. Bunlar dövlətin maliyyə resurslarının effektiv istifadəsi, iqtisadi və sosial proseslərin tənzimlənməsi, məhsuldar qüvvələrin qabaqcadan istiqamətlərinin inkişafının stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın sahələrinin dirçəldilməsi kimi əsas problemləri ilə əlaqədardır. Bütün bu tədbirlər bir-biri ilə sıx surətdə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqdadır. Fiskal siyasətin vacib tərkib hissəsi maliyyə mexanizminin yaradılmasıdır. Bunun köməyi ilə dövlətin maliyyə sahəsindəki bütün fəaliyyəti həyata keçirilir. Maliyyə mexanizmi dövlət tərəfindən yaradılmışdır və bu maliyyə münasibətlərinin təşkilinin metod, növ və formalarının sistemini əmələ gətirir. Maliyyə mexanizmi bu maliyyənin xarici təzahürüdür. Maliyyə mexanizminin elementlərinə maliyyə resurslarının formaları, onların formalaşması metodları, qanunvericilik norma və normativləri (hansı ki, dövlətin xərclərinin müəyyənləşdirilməsində, büdcə sisteminin, qiymətli kağızlar bazarının və müəssisələrinin məcmuəsində istifadə olunur) daxildir.

Maliyyə mexanizmi fiskal siyasətin dinamik hissəsidir. Onun dəyişilməsi cürbəcür taktiki məsələlərin həlli ilə əlaqədar baş verir, buna görə də maliyyə mexanizmi ölkənin iqtisadiyyatında və sosial sferasında baş verən bütün dəyişiklərə reaksiya verir. Maliyyə münasibətləri dövlət tərəfindən müxtəlif cür təşkil edə bilər. Bu cür münasibət dövlətlə hüquqi şəxslər arasında büdcənin formalaşdırılmasında vergi və qeyri-vergi ödəmələrin əsasında qurula bilər. Bununla belə vergi sistemi birbaşa və dolayı, ümumdövlətlər və yerli vergiləri özünə daxil edə bilər. Həm də hər bir vergi xüsusi subyekt, dərəcələr, güzəştlər və digər elementləri (vergi qanunvericiliyinin inkişafı ilə əlaqədar dəyişən) özünə daxil edə bilər.

Maliyyə mexanizmi direktiv və tənzimləyici ola bilər. Bir qayda olaraq, direktiv maliyyə mexanizmi elə maliyyə münasibətləri üçün hazırlanır ki, orada

bilavasitə dövlət iştirak edir. Burada vergilər, dövlət krediti, büdcənin maliyyələşməsi, büdcə prosesinin təşkili, maliyyə planlaşdırılması daxildir.

İqtisadi və xüsusi ədəbiyyatın aparılan təhlili “maliyyə siyasəti” anlayışının mahiyyətinin müəyyən edilməsinə 4 yanaşmanı ayırmağa imkan verir (Cədvəl 2.1.):

Cədvəl 2.1
Maliyyə siyasətinin mahiyyəti

Yanaşmalar	Maliyyə siyasətinin mahiyyəti
I	Funksiyaların reallaşdırılmasının təminatı üçün maliyyənin idarə edilməsi üzrə tədbirlərin məcmusu. İqtisadi siyasətin bir hissəsi sayılır.
II	Ölkənin maliyyə sisteminin bütün həlqələrində maliyyə resurslarının tarazlı artımının təmin edilməsi üzrə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin bir hissəsi
III	Dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissələrindən biri, büdcə-vergi, digər maliyyə alətlərinin iqtisadi siyasətin strateji və taktiki məqsədlərinə uyğun olaraq istifadə olunan dövlət maliyyə hakimiyyəti institutlarının məcmusu
IV	Maliyyənin istifadəsinin metodoloji prinsiplərinin, təcrübə təşkilati formaları və metodlarının məcmusu

Cədvəldən göründüyü kimi, maliyyə siyasətinin mahiyyəti birmənalı olaraq müəyyən edilmir:

- maliyyənin və maliyyə resurslarının idarə edilməsi üzrə tədbirlərin məcmusu kimi;
- maliyyə resurslarının tarazlı artımının təmin edilməsi üzrə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin bir hissəsi kimi;
- dövlət maliyyə hakimiyyəti institutlarının və maliyyə alətlərinin məcmusu kimi;
- maliyyənin istifadəsinin metodoloji prinsiplərinin, praktiki təşkilat formaları və metodların məcmusu kimi.

Bu vəziyyətdə dövlət maliyyə münasibətlərinin bütün sistemini bütün incəliklərinə qədər işləyir və öyrənir. Bəzi hallarda direktiv maliyyə mexanizmi dövlətin bir başa iştirak etmədiyi maliyyə münasibətlərinin digər növlərinə yayıla bilər. Belə münasibətlər ya bütün fiskal siyasət nin həyata keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, ya da ki, bu münasibətlərin tərəflərindən biri dövlətin agentidir

(dövlət müəssisələrin maliyyəsi). Maliyyənin idarə edilməsi dövlətin maliyyə mexanizminin məqsədayönlü istifadə edilməsindən asılıdır. Bu xüsusi təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. İdarəetmə özünə bir sıra funksional elementləri daxil edir: proqnozlaşdırma, planlaşdırma, operativ idarəetmə, tənzimləmə və nəzarət. Bütün bu elementlər dövlət orqanlarının, hüquqi şəxslərin və vətəndaşların cari fəaliyyətində fiskal siyasət tədbirlərin təmin edilməsinə lazımdır. Beləliklə fiskal siyasət nin aşağıdakı vəzifələri var:

1. Maksimal mümkün maliyyə resursları formalaşdırmaq üçün şərtlərin təmin edilməsi;
2. Maliyyə resurslarının istifadəsinin və bölgüsünün təşkili;
3. Maliyyə metodları ilə iqtisadi və sosial proseslərin tənzimlənməsinin təşkili;
4. Dəyişən məqsədlərə və strategiyaya görə maliyyə mexanizminin işlənməsi;
5. Maliyyənin idarə edilməsində effektiv və maksimal iş sisteminin yaradılması.

Fiskal siyasət dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Bu iqtisadi tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsində məqsədlərə xidmət edir.

Fiskal siyasətin işlənməsi çox mürəkkəb və uzun prosesdir. Fiskal siyasət hazırlanarkən dövlətin maliyyə resursları, dövlətin qarşısında qoyduğu məqsədlər, bütün maliyyə münasibətləri nəzərə alınmalıdır. Fiskal siyasətin işlənməsi ilə Maliyyə Nazirliyi məşğul olur. Maliyyə Nazirliyi fiskal siyasətin bir neçə variantını hazırlayır. Bundan sonra bütün variantları hökumətə göndərilir. Hökumət ən yaxşı variantı seçir. Onun bəzi müddəaları parlament tərəfindən təsdiq olunur. Məsələn, Dövlət Büdcəsinin layihəsi müzakirə edilib, dəyişikliklərlə təsdiq edilməsi. Təsdiq edilmiş fiskal siyasət Maliyyə Nazirliyi tərəfindən icra edilir. Fiskal siyasət təşkil olunarkən aşağıdakı prinsiplərə riayət edilməlidir.

Sərbəstlik prinsipi. Bu prinsipin qorunması əsasdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müstəqil dövlətin müstəqil iqtisadi siyasəti və uyğun olaraq, müstəqil fiskal siyasət olmalıdır.

Dövlətin iqtisadiyyatına müdaxiləsi prinsipi. Makroiqtisadi tənzimləmə aparmaqla maliyyə tədbirlərinin hazırlanması əsasdır.

Dövlətin gəlir və xərclərinin balanslaşdırılması, maliyyə ehtiyatlarının yaradılması prinsipi.

Fiskal siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Maliyyənin idarə olunmasının tam müstəqil və mükəmməl hala gətirmək.
2. Bütün mülkiyyət formalarının təmin edilməsi.
3. Fiskal siyasətin ETT-nin inkişafına yönəldilməsi.
4. Maliyyə-kredit, pul bazarının, fond birjalarının yaradılması üzrə işlərin aparılması.
5. Hərbi xərclərin azalması, azad sahibkarlığın, kiçik biznesin inkişafına yönəldilməsi, investisiyaların artırılması və s.

Fiskal siyasətin sosial siyasətlə uzlaşdırılması, sosial xərclərin artırılması və s.

Fiskal siyasətin hazırlanmasında bütün resurslar informasiya, kadr, maliyyə və s. nəzərə alınmalıdır. Fiskal siyasət iqtisadi siyasət kimi elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış fiskal siyasət real olur və dövlətə mövcud vəziyyətlə ayaqlaşma imkanı verir.

Fiskal siyasətin əsas ana xəttini vergi-büdcə siyasəti siyasət təşkil edir. Fiskal siyasət bəzi ədəbiyyatlarda antitsiklik siyasət adlanır. Qısaca desək, bu dövlətin gəlir və xərclərini təqdim etməkdir, iqtisadi artımı təmin etməkdən ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı onun bazar tipli iqtisadi və sosial, elmi-texniki və intellektual potensialının daha sürətlə artımı və bu artımın sosial-iqtisadi nəticəbrini təmin etmək məqsədilə maliyyə potensialına, onun istifadəsinin səmərəli yollarına ehtiyac doğurur. Bu məqsədlə Azərbaycan

Respublikasının fiskal siyasətin əsas istiqamətləri və onun həlli yolları nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Fiskal siyasətin konseptual əsaslarını yaratmaq, onun mexanizmlərini təkmilləşdirmək, iqtisadi təhlükəsizlik və maddi rifahın yüksəldilməsinin konseptual nəticələridir. Dövlətin iqtisadi rolu sahibkarlığın inkişafı və sosial müdafiə tədbirləri fiskal siyasətin davamlığından, onun ümumdünya integrasiya sistemində mənafeələrinin uzlaşmasından və daxili resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi məqsədindən meydana çıxır. Fiskal siyasət nin düzgün tərtibi, işlənməsi, onun səmərəli təşkili pul-kredit, vergi, sosial müdafiə və təminat mexanizmlərinin əsaslandırılması ilə reallaşır. Fiskal siyasət əhalinin gəlirlərinin, istehlak qabiliyyətinin, əmanətlərinin təminatı yolu ilə inkişafa stimül yaradır.

Fiskal siyasətin konseptual əsaslarını respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı, onun iqtisadi müstəqilliyi, əhalinin tələbatının ödənilməsi və dövlət gəlirlərinin səmərəli idarə edilməsi istiqamətləri təşkil edir. Aparıcı həlqə olaraq ölkədə pul və kredit siyasəti, sosial müdafiə və dövlətin iqtisadiyyata himayəçilik siyasəti formalaşdırılır. Bütün mənbələr hesabına dövlətin maliyyə imkanları iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına və sosial müdafiə məqsədlərinə yönəldilməklə daha səmərəli prioritetlər üzərində qurulur. Hər bir ölkənin fiskal siyasət onun resurs potensialı, onlardan istifadə və perspektiv inkişafı təmin edən effektiv mexanizmlər üzərində qurulur. Bu baxımdan fiskal siyasətin əsas prinsipləri sosial-iqtisadi inkişafın bütün strukturunun və ayrı-ayrı resurslarının tarazlı inkişaf dinamikasını təmin etmək və həmçinin iqtisadi artıma nail olmaqla şərait yaratmaqdır. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi potensial yüksəldikcə, onun mülkiyyət formaları və təşkilati-iqtisadi strukturu təkmilləşdikcə fiskal siyasətin səviyyəsinin təkmilləşməsinə ehtiyaclar duyulur. Bu baxımdan maliyyə siyasətini formalaşdıran və inkişaf etdirən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, optimal ölçülü inflyasiya səviyyəsinin müəyyən edilməsi, dövlət və qeyri-dövlət sektorunda maliyyə resurslarının daha səmərəli istifadə yollarının müəyyən edilməsi və proqnozlaşdırılması aktual problem olaraq tədqiqat obyekti kimi

əhəmiyyətlidir. Ölkədə son illərdə formalaşmış maliyyə resursları, onların istifadə mexanizmləri, xarici ölkələrin maliyyə korporasiyalarının imkanlarından istifadə mexanizmləri və dövlət gəlirlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri fiskal siyasətin yeni tipli inkişaf modellərinin tətbiqinə və konseptual yanaşma mexanizmlərinin təkmilləşməsinə səbəb olur.

Bu tələblər baxımından tədqiqat obyektini kimi maliyyə potensialı, onun təşkili perspektivi və istifadəsi meyarlarının seçilməsi, tətbiqi, metodoloji aspektləri əhəmiyyətlidir. Fiskal siyasət ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın, investisiyanın, pul-kredit siyasətinin və əhalinin sosial müdafiəsini təmin edən dəyər göstəricilərinin formalaşması, təşkili, idarə olunması və onun artırılmasının əsas yollarının məcmusunu əhatə edir. Maliyyə resursları ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın ehtiyaclarını və əhali tələbatının ödənilməsinin artırılmasına yönəldilən pul vəsaitlərinin mənbəyi və onlardan istifadənin səmərəli yollarını əhatə edir. Fiskal siyasətin səmərəliliyi iqtisadi inkişafın və dövlətin iqtisadi suverenliyinin, əhalinin rifahının, sabitliyinin təminat dərəcəsi ilə ölçülür.

Fiskal siyasət elmi əsaslarla səmərəlilik, sosial ədalət, qütbləşmənin azalması, təşəbbüskarlıq, maraq prinsipi əsasında qurulur. Bu prinsiplərlə həyata keçirən iqtisadi və sosial mexanizmlərə investisiyanın təşviqi, dövlət büdcəsinin prioritetliyi, antiinhisar fəaliyyəti gəlirlərinin artırılmasına stimulyat yaratmaq və sosial təminatı təmin edən mexanizmlər vasitəsilə reallaşır. Bu mexanizmlərə ÜDM, onun dəyəri, dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri, investisiyanın sahə və ərazi quruluşu, həmçinin əmək haqqı sistemi, sahibkarlıq gəlirləri aiddir. Maliyyə resursları ÜDM artdıqca artır. Onun tərkibində daxili imkanların xüsusi çəkisi çoxdur. Resurs potensialında neft sahəsi ilə yanaşı digər sahələrin və qeyri-dövlət sahələrinin xüsusi çəkisi artır. Maliyyə resurslarının formalaşmasında təsərrüfatın təşkili, onun səmərəliliyi maddi resursların bazar tələbatına uyğun istehsalı cəlb edilməsi fəallığı amil olaraq təsir edir. Fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri qanunvericilikdə dövlət

maliyyəsinin himayəçilik rolunun üstün artması ilə təmin olunur. Dövlətin və qeyri-dövlət sektorunun maliyyə resurslarının artırılması üçün onların bazar tələbatına uyğun məhsul və xidmət istehsalını stimullaşdıran investisiya, kredit, vergi və sosial ödəmələr siyasətinin təkmilləşdirilməsi təklif olunur. Qeyri-dövlət sektorunda vergi yükünü azaltmaqla vergiyə cəlb olunan potensialın artırılması təklif olunur.

Fiskal siyasətin təkmilləşməsinin əsas istiqamətlərini ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın dinamikasına, onun strukturuna və dəyişmə meyllərinə uyğun olaraq zəruri olan pul kütləsinin tapılması və onun səmərəlilik dərəcəsinin yüksəldilməsi yolları, tədbirləri və normativ hüquqi bazası təşkil edir. Fiskal siyasət iqtisadi inkişafa təkan verən amil olmaqla dayanıqlı inkişaf, əhalinin rifahı və sərbəst iqtisadi mühitdə səmərəli iqtisadi maliyyə əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini özündə birləşdirir. Bu günkü Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində konseptual inkişaf istiqamətlərinin əsas cəhətlərini nəzərə alaraq aşağıdakı təklifləri tədqiqat nəticəsində vermək olar:

- Ölkədə olan pul-kredit, sosial müdafiə tədbirləri üçün zəruri olan təminatlar, inkişaf, bazarın qorunması və əhalinin rifahı üçün zəruri olan optimal ölçüdə və mənbələr üzrə artan, formalaşan proses kimi idarə olunur.
- Əhalinin tələbatının ödənilməsi, onun əmək prosesində təkrar istehsalı və iş qüvvəsi kimi stimullaşdırılması məqsədilə gəlirlərin artırılması yolları və alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün inflyasiyanın artması ilə yanaşı ən zəruri ehtiyaclar üçün lazım olan xərclər arasında tarazlı inkişaf qanunauyğunluğu tənzimlənmişdir;
- Investisiya siyasəti fiskal siyasət nin əsasında formalaşır, maliyyə potensialının istifadəsinin prioritet istiqamətlərini təmin edir, düzgün və optimal kapital qoyuluşu yeni iş yerlərinin açılmasına, iqtisadi artımın sürətlənməsinə və dövrüyyədə olan vəsaitləbrin ümumi həcmnin onun sahə və ərazi quruluşunun

təkmilləşməsinə, habelə investisiya ilə istehlak arasında optimal nisbətlərin təmin olunmasına şəraii yaratmalıdır.

- Maliyyə resurslarının artırılması məqsədilə pula olan ehtiyac iqtisadi inkişafı ilə bağlı təmin olunmalı, kredit resursları səmərəli sahələrə yönəldilməli, kiçik biznes və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün şərait yaradan maliyyə lizinqi, kredit ittifaqları faiz siyasəti yolu ilə sahibkarlığın və regionların maliyyə şəraiti yüksəldilməlidir.

Azərbaycanda olan maliyyə resurslarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması üçün əmanətlərin zəmanəti bütün təsərrüfat formaları üzrə mənfəətin uçotu və istifadəsinin leqallaşdırılması, respublikadan pul kütləsinin qarşısının alınması tədbirləri üçün yerli istehsalın stimullaşdırılmasına şərait yaradılmalıdır.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsi konsepsiyası baxımından kiçik biznes fəaliyyətini stimullaşdıran kreditlərin verilməsi, maliyyə lizinqi, girov problemlərinin sadələşdirilməsi və bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində korporativ idarəetmə prinsiplərinin və inflyasiya əmələ gətirməyən mənbələr hesabına büdcə kəsirinin, dotasiyanın, investisiyaların təşviqi, sahə və ərazilərin təsərrüfat fəaliyyətinin növləri üzrə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin planlaşdırılması və istifadəsinə nəzarət gücləndirilməlidir.

Xarici ölkələrdən alınan kreditlər, xarici borclar üzərində nəzarətin gücləndirilməsi məqsədilə yerli mənafeləri təmin edən stimullar yaradan mənfəət gəlirləri, pay bölgüsü və borc faizi üzərində qanunvericiliklə respublikada müvafiq icra orqanlarının və yerli mənafeələrin uzlaşması təmin olunmalıdır.

2.2. Qlobal maliyyə böhranı şəraitində dövlətin fiskal siyasəti və əsas tənzimləmə aləti kimi

Müasir dövrdə hazırlanmış fiskal siyasət konsepsiyasının məqsədi istehsalın inkişafı əsasında əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ictimai istehsalın səmərəliliyinin sürətli artımını təmin etmək olmalıdır. Fiskal siyasət nin sosial istiqamətli olması təkcə əhalinin maddi-rifah halının yüksəlməsi üçün maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınmasında deyil, həm də iqtisadi siyasətin əsas məqsədinə yeni prinsipial yanaşmada ifadə olunur. Həyat səviyyəsi indi istehsalın inkişafını, maliyyə resurslarından istifadənin quruluşunu və istiqamətini müəyyən edən göstəriciyə çevrilmişdir. Sosial proqramın mərkəzi nöqtəsi yaradıcı və yüksək məhsuldarlı əmək üçün şərait yaradılması, müstəqillik, təşəbbüskarlıq və əsl zirəklilik göstərilməsidir. Eyni zamanda az təminatlı vətəndaşların sosial müdafiəsi sistemi də nəzərdə tutulur. Sosial müdafiə ən əvvəl gəlirlərin indeksləşdirilməsi, yəni büdcə təşkilatları hesabına və ya kompensasiya yolu ilə onların istehlak qiymətlərinin artması indeksi həcmində artırılması yolu ilə həyata keçirilir. Yeni maliyyə strategiyası müxtəlif mülkiyyət formalarının, bazar münasibətlərinin inkişafı, əmtəə, iş qüvvəsi və kapital bazarının bərabər hüquqlu fəaliyyəti nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanır. İqtisadi və sosial sferaya maliyyə təsirinin əsas metodları aşağıdakılardır: vergiləyərli, maliyyə resursları ilə manevr etmə, maliyyələşdirmə, maliyyə bazarı və s. Dünya təcrübəsi bu metodların çevik və səmərəli olduğunu sübut edir. Müasir dövrün fiskal siyasət maliyyə strategiyasının və mövcud iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun surətdə işlənib hazırlanır. Azərbaycan Respublikasında mürəkkəb iqtisadi və maliyyə şəraitində istehsalın səmərəliliyinin aşağı düşdüyü bir dövrdə təsərrüatların maliyyə sağlamlaşdırılması üçün kompleks tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmışdır. Birinci və ən əsas sayılan tədbir azad sahibkarlıq fəaliyyətinin tanınmasıdır. Müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının tətbiqi rəqabətin inkişafına şərait yaradır. Təşəbbüskarlığa,

ictimai tələbatın daha dolğun ödənilməsinə, resursların qorunub saxlanmasına, texniki bazanın və məhsul çeşidinin təzələnməsinə, işçi kollektivinin sosial problemlərinin həllinə kömək edir. İqtisadiyyatın üzvü quruluşunun yenidən qurulması da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yəni silah istehsalının ixtisar edilməsi və ağır sənaye sahələrinin xüsusi çəkisinin ümumi istehsalda artımı təmin edilməlidir. Düzdür, Azərbaycan Respublikası məcburiyyət qarşısında (müharibə təhlükəsi daim mövcud olduğundan) silah əldə edilməsinə vəsaiti müəyyən həddə saxlamalıdır. Lakin ölkə silahlanmaya çox böyük həcmdə vəsait sərf edə bilməz. Bu, digər mülki istehsal sahələrindən böyük sayda əsas vəsaitlərin, xammal, material və enerjinin yayındırılmasına səbəb olur.

Azərbaycanda istehsal həcmnin azaldığı və iri müəssisələrin dağılaraq əvəzində xırda sexlərin əmələ gəldiyi indiki şəraitdə quruluşa yenidən baxılması və müasir dövrün tələbatına uyğun surətdə yenidən qurulması çox vacib dövlət problemidir. İqtisadiyyatın və maliyyənin sağlamlaşdırılması vəzifələrindən biri də pul tədaviyünün qaydaya salınması və manatın alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Bunun üçün əhali məhsul istehsalının və xidmət göstərmənin artımı ilə yanaşı müəssisələrin və əhəlinin sərbəst pul vəsaitlərinin material ehtiyatlarının, evlərin, torpaq sahələrinin satılması, istiqraz, səhm və digər qiymətli kağızların buraxılması yolu ilə cəlb edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Adətən, sosial və digər tələbatların ödənilməsi üçün yönəldilən maliyyə resurslarının artımı ölkənin müdafiəsinə, idarəçilik aparatına, zərərlə işləyən müəssisələrin saxlanmasına, kapital qoyuluşuna çəkilən xərclərin kəskin surətdə azaldılması hesabına əldə edilir. Ancaq dövlət xərclərinin ixtisarı qısa müddətli səmərə verir. Çoxsaylı siyasi, iqtisadi və sosial xarakterli səbəblər üzündən dövlət xərcləri daim artıma meyllidir. Elə buna görə də müasir fiskal siyasət, dövlətin maliyyə resurslarının daimi artımını təmin edən tədbirlər işlənib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Müəssisə və təşkilatların işin son nəticələrinə marağının və məsuliyyətinin artması mənfəətdən vergi tutulmasının tətbiqinə gətirib çıxarmışdır. Səmərəsiz təsərrüfatlara maneə yaradılması metodu kimi dövlət bütün müəssisələrə maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsində, tədiyyələrin həddinin müəyyən edilməsində, subyektivizmin aradan qaldırılmasında bərabər tələblər qoyulmasını məqsədəuyğun hesab edir. Vergi tədiyyələri sisteminin tətbiqi həm də dövlət maliyyəsinin vəziyyətini (dövlət büdcəsinin vəziyyətini) müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılı etmək nöqtəyi nəzərindən prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Büdcəyə daxil olan vəsaitlərin həcmi iqtisadiyyatda gedən prosesləri əks etdirdiyindən onun təhlili fiskal siyasət sahəsində vaxtında bu və ya digər qərarların qəbul edilməsinə və onların təsərrüfat fəaliyyətinin işinin canlandırılmasına yönəldilməsinə imkan verir.

Fiskal siyasətin canlandırılması nöqtəyi - nəzərindən maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi təcrübəsində əsaslı dəyişikliklər edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Büdcə vasitəsilə vəsaitlərin "üfiqi" surətdə yenidən bölüşdürülməsi metodunun əvəzinə, getdikcə vəsaitlərin maliyyə bazarı vasitəsilə "şaquli" surətdə yenidən bölüşdürülməsi metodundan istifadə edilir. Beləliklə, vəsaitlərin axını inzibati amirlik metodu ilə deyil, tələb və təklifdən asılı olaraq maliyyə resurslarına təsərrüfat subyektlərinin ehtiyacı nəzərə alınmaqla baş verir. Bu isə yenidən bölüşdürülən maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək imkanını verir. Maliyyə bazarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq əhalinin, müəssisə və təşkilatların sərbəst pul vəsaiti daha çox cəlb edilir və xalq təsərrüfatının, o cümlədən digər ümumdövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edilir. Düzdür respublikada hələlik bank sistemindeki nöqsanlar üzündən əhalinin əmanətlərinin cəlb edilməsi xeyli çətinlik törədir, çünki onların kredit təşkilatlarına inamı azalmışdır. Lakin dövlət istiqrazlarının və xəzinə biletlərinin buraxılması təcrübəsi getdikcə genişlənir.

Iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və bunun əsasında ölkənin maliyyə imkanlarının genişləndirilməsində xarici investisiyaların da rolu böyükdür. Dünya təcrübəsi xarici

investisiyaların təsirinin daha güclü olduğunu və bu vəsaitdən daha səmərəli istifadə olduğunu göstərir. Bu və ya digər tələbatın ödənilməsi ancaq maliyyə resurslarının varlığı ilə təmin oluna bilər. Bu o deməkdir ki, fiskal siyasət real maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanmalıdır. Xərclər yalnız maliyyə resursları çoxaldıqca artmamalıdır. Həm də istehlakı maliyyələşdirmədən istehsalın maliyyələşdirilməsinə keçilməlidir. Beləliklə, iqtisadi və fiskal siyasət əhaliyə öz gəlirlərini artırmaq imkanı verməklə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına əlverişli şərait yaratmaq istiqamətində olmalıdır. Fiskal siyasətin əsaslı dönüşü maliyyə mexanizmini də yenidən qurmağı tələb edir. Maliyyə mexanizminin yenidən qurulmasının məqsədi bazar münasibətlərinin inkişafı əsasında ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərilməsi, maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsidir. Maliyyə mexanizminin yenidən qurulması xalq təsərrüfatında qarşılıqlı maliyyə əlaqələrinin təşkilinə prinsipə yeni yanaşma tələb edir. O, müəssisələrin məsuliyyətini, təşəbbüskarlığını hərtərəfli inkişaf etdirməli, hər bir təşkilatın və bütövlükdə regionun işin son nəticələrinə marağını təmin etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin istehsal amillərindən düzgün və səmərəli istifadə etmələri üçün müxtəlif maliyyə metodlarından istifadə olunması lazım gəlir. Həmçinin onların maliyyə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq da tələb olunmur. Bazardakı rəqabət müəssisəni istehsalın səmərəliliyi qayğısına qalmağa məcbur edir. Bundan ötrü o maliyyə planlaşdırmasının keyfiyyətini yüksəltməli, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə üzrə idarə daxili maliyyə nəzarətini gücləndirməlidir. Bununla birlikdə dövlət tərəfindən bazar münasibətlərinin maliyyə nizamlaşdırılmasının əhəmiyyəti də artır. Bu iş müəssisələrin mənfəətindən vergi tutulması (tariflərin dəyişdirilməsi, vergi güzəştləri verilməsi, vergiyə cəlb olunan obyektlərin diferensiallaşdırılması), yeni vergi növlərinin tətbiqi (idxal və ixrac vergisi, ƏDV), əhəlinin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması, məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Təsərrüfat müqavilələrinin yerinə

yetirilməsi, buraxılan məhsulun keyfiyyət parametrlərinə və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tələblərə riayət edilməsi, sanitariya norma və qaydalarının pozulması üzrə maliyyə sanksiyaları gücləndirilir. Dövlət büdcə və büdcədənənar fondlar qarşısında maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirilməsi üzrə cərimələri artırır. Verginin obyektlərini və mənfəəti gizlətmək üzrə ciddi cəza verilir. Auditor maliyyə nəzarəti geniş vüsət alır. Əhaliyə sosial xidmətin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə sosial sferanın müəssisə və təşkilatlarında yeni təsərrüfatçılıq mexanizmi tətbiq edilmişdir.

Büdcədən onların tələbatının maliyyələşdirilməsi hər vətəndaşa sosial xərclərin məbləğinə və digər göstəricilərə görə müəyyən edilən uzun müddətli sabit normativlər əsasında həyata keçirilir. Sosial sferanın müəssisə və təşkilatlarına pullu xidmət göstərməyə, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmağa, öz gəlirlərinə sərbəst surətdə sərəncam verməyə icazə verilir. Dövlət maliyyəsi mexanizmində köklü dəyişikliklər edilmişdir: dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təşkili vergilərə əsaslanır. Büdcə xərclərinin quruluşu və büdcədən maliyyələşdirmə sistemi prinsipial şəkildə dəyişdirilmişdir. Büdcədənənar fondlar sistemi geniş inkişaf tapmışdır. Bazar münasibətlərinin inkişafı, idarəçilik metodlarının təkmilləşdirilməsi şəxsi və əmlak sığortasının təşkili və idarə olunmasında müsbət nəticələrə gətirib çıxarmışdır: kooperativ sığorta təşkilatları inkişaf edir; səhmdar sığorta cəmiyyətləri, yeni sığorta növləri yaranır, məcburi və könüllü sığorta formaları arasındakı nisbət dəyişilir. Sığorta mexanizminin yaxşılaşdırılması sığorta işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, sığortalananlara xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilir.

Maliyyə mexanizminin yenidən qurulması hüquqi və maddi bazanın yaradılması ilə müşayiət olunur. Bunun üçün Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi haqqında normativ sənədlər qəbul edilmişdir.

3.1. Dövlətin gəlirlərin və vergilərin tənzimlənməsi prosesinin
təkmiləşdirilməsi.

Vergilərin digər ödənişlərdən fərqləndirilməsi hüquqa daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu aşağıdakılarla əlaqədardır:

1. Vergi kateqoriyasının məzmununun dəqiq aydınlaşdırılması qanunvericiliyin düzgün və birmə'nalı şəkildə tətbiq olunmasına şərait yaradır.
2. Vergi anlayışı, vergilərin tə'yin olunması və alınması tənzimləyən qanunların hazırlanmasında çıxış nöqtəsi olmalıdır.
3. Vergi kateqoriyasının dəqiq izahı, vergi orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ən mühüm olanı odur ki, vergi terminini dəqiq müəyyən etmədən, maliyyə və digər mə'suliyyət növlərinin düzgün tətbiqi mümkün deyil.

Respublikamızda vergilərin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində qanunvericilikdə boşluqlar vardır. Belə ki, bizim ölkəmizdə «vergi sistemi» haqqında qanun yoxdur. Rusiyanın vergi sistemi haqqında qanunda vergilərin mahiyyəti öz əksini tapmışdır. Bu qanun görə vergi, rüsum dedikdə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə tə'diyyəçilərin uyğun səviyyəli büdcəyə və büdcədən kənar fondlara köçürdüləri icbari ödənişlər başa düşülür. Başqa sözlə vergi hüququ və fiziki şəxslərdən alınan icbari ödənişlərdir. Vergilərə verilən bu tə'rif düzgün hesab oluna bilməz. Belə ki, bu tə'rifdə vergilərin hüququ əlamətləri açıqlanmır, vergi və qeyri vergi ödənişlərini fərqləndirmək üçün heç bir me'yar göstərmir. Bu qanunda məsələn, mənfəət vergisi ilə pensiya fonduna ödənişlər arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək üçün qeyri mümkündür.

Qanunvericilikdə olan bu boşluqla əlaqədar hüquqi elmi müstəqil şəkildə vergiləri digər ödənişlərdən fərqləndirməyə məcbur olmuşdur. İqtisadi alim Pepelyaevin fikrincə vergilər hakimiyyət subyektlərinin tədiyyə qabiliyyətli olmasının təmin edilməsi məqsədi ilə icbarilik, əvəzsizlik prinsipləri əsasında, müsadirə, cəzalandırma xarakteri daşımayan mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinin yeganə qanunauyğun formasıdır. Pepelyaev tərəfindən irəli sürülmüş bu tərif də tam deyil. Belə ki, bu tərifdə vergilərin mahiyyəti istisnalar yolu ilə (müsadirə, cəzalandırma xarakteri daşımayan) müəyyənləşdirilir və onun müsbət əlamətləri əks etdirilir. V.Qureev vergilərə belə tərif verir: «Vergi dövlətin hüquqi və fiziki şəxslərdən müvafiq səviyyəli büdcəyə aldığı icbari ödənişdir. İcbari ödənişə o, sahibkarlıq fəaliyyətindən və digər mənbələrdən əldə olunmuş gəlirin bir hissəsinin (mənfəət, əmlak) hüquqi və fiziki şəxslərdən pul formasında alınmasının qanunvericilikdə müəyyən olunmuş üsulu kimi baxır. Eyni zamanda aydındır ki, vergitutma obyektinin sahibkarlıqla əlaqədar olması ümumi deyil, xüsusi me'yardır. Buna görə də bu me'yar vergi anlayışının izah üçün istifadə edilə bilməz.

E.Pakaçalova vergilərə hüquqi və fiziki şəxslərin dövlət hakimiyyət orqanlarının müəyyənləşdirdiyi qaydada və müddətdə dövlət büdcəsinə ödədikləri əvəzsiz ödənişlər kimi baxır. («Vergilər, onların mahiyyəti və rolu kitabı»)

I.Denisovanın fikrincə vergilər, tədiyyəçilərin qanunda müəyyən olunmuş ölçüdə və qaydada büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödədikləri icbari, fərdi-əvəzsiz ödənişlərdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün fikirlər, vergilərin iqtisadi mahiyyətini əks etdirdiyinə görə, vergilər və qeyri vergi ödənişləri arasındakı fərqi müəyyənləşdirməyə imkan vermir.

Beynəlxalq vergitutma praktikasında vergilərin hüquqi mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi probleminin həllinə iki cür yanaşma mövcuddur:

1. Əhatəli yanaşma. Bu yanaşmaya görə ictimai xərclərin ödənilməsi üçün alınan bütün icbari ödənişlər vergilərə aid edilir. (büdcəyə və büdcədənənar fondlara bütün ödənişlər)
2. Məhdud yanaşma. Bu zaman vergilərə müəyyən tələblərə cavab verən ödənişlərin növ müxtəlifliyindən biri kimi baxılır. Hansı ödənişlərin vergilərə aid edilməsi qanunvericiliyin xüsusiyyətlərindən asılıdır. məsələn İrlandiyanı konstitusiyasına görə yerli rüsumlar vergi hesab olunmur.

Hüquqi nöqteyi-nəzərdən respublikamızda mövcud olan bütün icbari ödənişləri üç hissəyə bölmək olar.

1. Vergilər
2. Qeyri-vergi ödənişləri
3. Birdəfəlik tutulmalar.

Lakin bu bölgü təəssüf ki, qanunvericilikdə öz əksini tapmamışdır. Belə bölgünü təsdiq etməli olan «vergi sistemi haqqında» qanun respublikamızda qəbul edilməmişdir.

Bir sıra MDB dövlətlərində, o cümlədən Rusiyada «vergi sistemi haqqında» qanun olsa da bu qanun vergilər və qeyri-vergi ödənişləri arasındakı fərqi dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Bu da iqtisadçılar arasında fikir ayrılığının yaranmasına səbəb olur, onlardan bəziləri qeyri-vergi ödənişlərini də vergilərə aid edirlər. Məsələn V.Dimçenko belə hesab edir ki, vergi sistemində təkcə vergilər deyil, digər icbari ödənişlər də daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet maliyyə hüququ elmində, ödəniş formasından və alınması metodlarından asılı olaraq vergi və qeyri-vergi ödənişləri kifayət qədər dəqiq fərqləndirilmirdi.

Vergi və qeyri vergi ödənişləri arasında ümumi cəhətlər çoxdur: hər ikisinin icbari olması, büdcə və büdcədənənar fondlarla əlaqədar olmaları, ödənişlərin qeyri ekvivalent olmaları, onların hesablanması və ödənilməsi müddətlərinin qanunvericilikdə təsbit olunmaması. Bununla yanaşı mövcud qanunvericilik bu icbari

ödənişləri eyniləşdirməyə imkan vermir. Rusiyada vergi və qeyri–vergi ödənişlərini fərqləndirmək üçün Ali Sovet, 1993-cü ildə hökumətə «qeyri-vergi ödənişləri haqqında» qanun hazırlamağı tapşırılmışdır. Lakin bu tapşırıq bu günə kimi yerinə yetirilməmişdir. Buna baxmayaraq qanunverici orqanın bu cəhdi birmə'nalı şəkildə göstərir ki, vergi və qeyri-vergi ödənişlərinin ayrı-ayrılığında mövcud olması reallıqdır.

Vergi və qeyri-vergi ödənişlərini fərqləndirmək üçün əsas və yeganə hüquq me'yar normativ–sahə tənzimlənməsi əlamətidir: vergi münasibətləri o cümlədən vergilərin alınması vergi qanunvericiliyinin normaları ilə, qeyri-vergi ödənişləri isə qanunvericiliyin digər sahələri, xüsusi ilə pensiya, sosial tə'minat, ekologiya və sair kimi hüquq sahələri ilə reqlamentləşdirilir. Bu me'yarlar baxımından hər hansı bir icbari ödəniş ancaq aşağıdakı halda vergi statusuna malik olur.

1. Bu icbari ödəniş vergi sistemi haqqında qanuna əsasən birbaşa vergi sisteminə daxil edilmişdir.
2. Bu ödənişə, uyğun vergi qanunvericiliyi ilə xüsusi qaydada vergi statusu verilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz əsasında bir hüquq kateqoriyası kimi vergilərə aşağıdakı kimi tə'rif vermək olar:

Vergi–birbaşa dövlətin vergi sisteminə daxil olan və vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənən icbari ödənişdir. Vergilərin və qeyri vergi ödənişlərinin fərqləndirilməsinin əsas me'yarlarını müəyyənləşdirməklə, axıncının hüquqi statusunu tə'yin etmək olar.

Qeyri–vergi ödənişləri dövlətin vergi sisteminə daxil olmayan, vergi qanunvericiliyi ilə deyil, digər qanunvericiliklə tənzimlənən icbari ödənişlərdir. Bunlara misal olaraq pensiya və digər dövlət büdcədən kənar fondlarına ayırmalar, patentlər, müəssisələrin qeydiyyatına görə alınan rüsumlar kütləvi informasiya vasitələrinin qeydiyyatına görə alınan rüsumlar və sair göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə əlaqədar pensiya fonduna ödənişləri məqsədli vergilər adlandıran S.Pepelyaev, L. Okunevin fikrini qəbul etmək olmaz. Ona görə ki, pensiya fonduna ödənişləri tənzimləyən hüquq normaları, pensiya qanunvericiliyinə aiddir. Sosial - sığorta fonduna ödənişlər də yuxarıdakı izahatdan aydındır ki, vergi hesab edilə bilməz. Bununla əlaqədar L.Kalinina «Ekonomika i jizn» jurnalında yazır: «Öz iqtisadi təbiətinə görə sosial-sığorta ayırmaları vergilərdən fərqlənir, onlar fiskal deyil, kompensasiya edici xarakter daşıyır, öz mahiyyətinə görə onlar əmək haqqından ayrılan hissə olub, sığorta hadisəsi zamanı maddi təminat üçün nəzərdə tutulur.

Birdəfəlik tutulmalar-dövlət tərəfindən fəvqəladə vəziyyətlərdə, habelə cərimə kimi xüsusi qaydada alınan ödənişlərdir.

Müsadirə özü də birdəfəlik tutulmalara aiddir. Cərimələr də birdəfəlik tutulma kimi geniş yayılmışdır. Vergi ilə cərimə arasındakı fərqi hər şeydən əvvəl onların alınması səbəbində axtarmaq lazımdır. Vergilər milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi üçün, cərimələr isə hüquq pozuntusuna gələcəkdə yol verməmək üçün alınır.

Vergi kateqoriyası ilə yanaşı iqtisadi ədəbiyyatda rüsum anlayışından da istifadə edilir. Vergi və rüsumlar arasında fərqlər mövcuddur.

Vergi tədiyyəçilərin əvəzsiz olaraq ödədiyi sisteməlik ödənişdir. Rüsumlara gəldikdə isə onlar dövlət və yeni orqanlar tərəfindən hər hansı bir qanunda müəyyən edilmiş xidmətin göstərilməsinə görə və ya müəyyən hüququn verilməsinə görə alınan haqqdır.

Rüsumlar dövlətin bu və ya digər funksiyasının yerinə yeridilməsi ilə əlaqədar olan xərclərin ötürülməsi üçün nəzərdə tutulub. Onların xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar ödənilməsinə baxmayaraq, göstərilən xidmətin dəyəri və ya onun elementi hesab oluna bilməzlər. Bəzi alimlərin fikrincə rüsumlar ictimai-hüquqi xarakterli xidmətlərlə əlaqədar, fərdi qaydada alınan haqqdır.

Rüsum dedikdə adətən, iştirak, istifadə hüquqlarına görə və ya bu və ya digər fəaliyyətin həyata keçirilməsi hüququnun əldə edilməsinə görə dövlət orqanları tərəfindən alınan vəsait başa düşülür. Rüsumların qismən əvəzli olması, onları vergilərdən fərqləndirən başlıca cəhətdir.

Rüsumların vergilərdən ikinci başlıca fərqi, onların dövlət orqanlarının xidməti göstərdiyi şəxslərdən (bu xidmətlərə görə) alınmasıdır. Rüsumları ödəmək öhdəliyi bilavasitə tə'diyyəçisinin sərbəst seçimi nəticəsində yaranır. Vergilərin ödənilməsi üzrə öhdəlik isə tə'diyyəçidə vergitutma obyektinin mövcud olduğu istənilən halda yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra dövlətlərin vergi sistemlərində rüsumlar vergi ödənişləri hesab olunmur. Belə ki, Belarus respublikasında bütün rüsumlar büdcənin formalaşmasının qeyri-vergi mənbələri sisteminə daxildir.

Digər ödənişlər (təbii resurslardan istifadəyə görə haqq, suya görə haqq, meşə gəliri) dövlətə mənsub olan təbii resurslardan istifadəyə görə haqq xarakteri daşıyır və pozulmuş təbii tarazlığın bərpa edilməsinə yönəldilir.

Bu deyilənlər o demək deyil ki, saydığımız ödənişlər daha ümumi anlamda vergilər kateqoriyasına daxil deyil.

İnkişaf etmiş ölkələrdə də vergi tə'diyyəçilinin başqa adlarından geniş istifadə edilir. (parafiskalitetlər, restrubisiyalar). Parafiskalitetlər tətbiqi üsullarına və icbari xarakterinə görə vergilərə oxşardır. Onların vergilərdən fərqi ondadır ki, hər il büdcə haqqında qanunda təsdiq edilsələr də büdcə daxilolmalarında nəzərə alınmırlar, məqsədli xarakter daşıyırlar. Hal-hazırda Fransada 100-dən artıq parafiskalitet növü mövcuddur. Rusiyada parafiskalitet institutu çox nadir hallarda, yalnız yerli vergitutma səviyyəsində tətbiq olunur. Hollandiyada bəzələrindən, körpülərdən, gəmilərdən istifadəyə görə haqqa restrubisiya adlanır.

Vergiləri və rüsumları fərqləndirmək üçün yuxarıda qeyd etdiklərimiz şərti me'yarlardır. Bu anlayışları dəqiq fərqləndirmək çox çətindir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışları eyniləşdirmək qarışıqlıq yaradır. Buna görə də fikrimizcə

vergilərin və rüsumların habelə birdəfəlik, qeyri-müntəzəm xarakter daşıyan ödənişlərin (məs. varislik və hədiyyə vergisi) qanunvericilikdə dəqiq fərqləndirilməsinin zəruri olduğunu bildirən iqtisadsı alimlərin fikri ilə razılaşmaq lazımdır.

Vergilərin digər ödənişlərdən fərqləndirilməsi üçün onların xarakterik xüsusiyyətləri və əlamətlərinin aşkara çıxarılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün, onların mövcudluğunun şərtləri və qaydalarını müəyyən edən spesifik hüquqi əlamətləri aşkara çıxartmaq lazımdır. Vergilərə, vergi tutma məsələləri üzrə normativ aktlarda öz əksini tapan aşağıdakı xarakterik əlamətlər xasdır:

- 1) Vergilərin başlıca hüququ əlamətləri odur ki, vergi, subyektlərin mülkiyyətinin bir hissəsinin dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirilməsini özündə əks etdirir. Başqa sözlə vergi ödənildikdə gəlirlərin (əmlakın) bir hissəsinin mülkiyyətçidən dövlətin mülkiyyətinə keçməsi baş verir. Bununla əlaqədar olaraq belə bir problem yaranır: dövlət müəssisələri vergi ödəməlidirlərmi? Bir tərəfdən dövlət müəssisələri üçün vergi qanunvericiliyində vergilərin ödənilməsi üçün istisnalar yoxdur, digər tərəfdən dövlət müəssisələri vergi ödədikdə, mülkiyyət dəyişikliyi baş vermir. Sovet maliyyə elmində dövlət müəssisələrinin və təşkilatlarının ödənişlərinə vergi kimi baxılmırdı, çünki belə ödənişlər zamanı mülkiyyət forması dəyişmir, gəlirlərin iqtisadiyyatının dövlət sferası çərçivəsində bölgüsü baş verir. Dövlət müəssisələrinin sahibkarlığın bərabər hüquqlu subyekti kimi çıxış etdiyi bazar iqtisadiyyatı şəratində bu nöqtəy-nəzərin düzəlişə ehtiyacı vardır. Göründüyü kimi mülkiyyət dəyişikliyi bu və ya digər ödənişin vergilərə aid edilməsinin vahid me'yarı ola bilməz. Dövlət müəssisələrindən vergi alındıqda mülkiyyət dəyişikliyi əlamətinin olmaması, subyektin–dövlət müəssisəsinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Buna görə də bu halı istisna hesab etmək olar.

- 2) Verginin digər əsas əlaməti, onun tə'yin olunması və tətbiqinin qanunauyğunluğu, yə'ni verginin tə'yin olunması və alanmasının qanunvericilikdə müəyyən qaydada və şərtlərlə həyata keçirilməsidir.
- 3) Vergi-icbari ödənişdir, müəyyən şərtlər daxilində tədiyyəçilər vergiləri ödəməyə borcludurlar. Vergilərin icbari olması konstitusiyada təsbit olunmuşdur. Vergilərin icbariliyi, vergi, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının şəxsində dövlətin gücü ilə təmin olunur. Vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasını təmin etmək üçün maliyyə sanksiyaları və cərimələr sistemi mövcuddur. Qodmenin sözlərinə görə «vergi anlayışında məcbur etmə elementi o qədər güclüdür ki, bu, icbari xarakter daşımayan ödənişlərin vergi sisteminə daxil edilməsinə gətirib çıxarır»
- 4) Vergilər büdcəyə pul formasında daxil olur. Mövcud qanunvericilikdə vergilərin natural formada ödənilməsi nəzərdə tutulmayıb. Rusiya Hökumətinin 481 sayılı «Müəssisə və təşkilatların vergi borclarının ödənilməsinin tənzimlənməsi» adlanan qərarında federal büdcənin xərc hissəsinin icra olunması üçün zəruri şərait yaratmaq məqsədi ilə 1996-cı ilin mayın birindən vergilərin və digər ödənişlərin ödənilməsinin bütün qeyri-pul formaları qəbul olunur. Vergi borclarının müəssisə və təşkilatların əmlaklarına yönəldilməsi də istisna təşkil etmir, belə ki bu halda da (əmlakın satışından sonra) vergilər büdcəyə pul formasında daxil olur. Bir sıra ölkələrdə indiyə qədər natural vergilər mövcuddur. Məsələn, Laosda və Vyetnamda kənd təsərrüfatı vergisi natural formada ödənilir.
- 5) Vergilərin əsas əlamətlərindən biri də onun əvəzsizliyidir. Onlar birtərəfli, qeyri-ekvivalentlik ilə xarakterizə olunur. Ümumi anlamda, əvəzsizlik o deməkdir ki, vergi kimi ödənilən pul vəsaiti, qarşılıqlı ödəniş olmadan dövlət büdcəsinə daxil olur. Vergilərin ödənilməsi üzrə öhdəlik birtərəfli xarakter daşıyır, vergi münasibətlərində öhdəlik götürən yalnız bir tərəf

tədiyyəçi mövcuddur. Dövlət, vergi alan zaman tədiyyəçi qarşısında heç bir qarşılıqlı öhdəlik götürmür. Eyni zamanda tədiyyəçi vergi ödəməklə heç bir hüquq əldə etmir. Lakin bu dediklərimiz ancaq dar mə'nada özünü doğruldur. Çünki tədiyyəçinin birbaşa dövlət büdcəsindən vəsait almaması, onun dövlət büdcəsindən heç nə almaması demək deyil. Belə ki, tədiyyəçi pulsuz təhsil, tibbi xidmətlərdən, hüquq mühafizə orqanlarının xidmətlərindən və s. istifadə etmək hüququna malikdir. Bununla yanaşı vergilər qeyri-ekvivalentdirlər. Tədiyyəçilər ödədikləri verginin məbləğinə mütənasib ictimai ne'mətlər almırlar. Vergilərin əvəzsizliyi eyin zamanda qaytarılmazlıq kimi də çıxış edir: vergilər, ancaq qanunvericilikdə güzəştlər nəzərdə tutulduğu və ya büdcəyə artıq köçürüldükdə geri qaytarıla bilər. Sovet maliyyə elmində vergilərə əvəzli ödənişlər kimi baxırdılar. Belə mövqe, Marksın belə bir fikrinə əsaslarındı ki, sosialist cəmiyyətində, həm istehsalçılardan, həm də şəxsi adamlardan alınan vergilər, birbaşa və ya dolayısı ilə cəmiyyətin xeyrinə istifadə olunur. Sovet hüquqşünası Çipkinin fikrincə vergilər şəklində toplanmış vəsait, xalq təsərrüfatının və sosial-mədəni sferanın inkişafına çəkilən xərclər şəklində əhaliyə qaytarılır.

- 6) Vergilər büdcəyə və ya büdcədən kənar fondlara daxil olur. Bəzi hallarda vergilər büdcəyə və ya büdcədən kənar fondlara deyil, büdcə vəsaitlərinin sahibi və bölüşdürücüsü olan müəyyən dövlət orqandalarının hesablarına köçürülür. Buna misal olaraq, yol fonduna ödənişlərin yolların vəziyyətinə görə cavabdeh olan təşkilatların hesabına köçürülməsini misal göstərmək olar.
- 7) Vergilər mücərrəd anlayışdır, onlar məqsədli tə'yinata malik deyillər. Bu, o deməkdir ki, vergilər konkret dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün vergilər tutulmayıb. Başqa sözlə dövlət xərclərinin icra olunması ayrı-ayrı

vergi ödənişlərinin daxil olması ilə şərtləndirilməməlidir. Bu prinsip büdcənin ümumiliyi və vahidliyi ilə əlaqədardır.

Pul vəsaitləri, bütövlükdə dövlətin xərclərini ödəmək üçün büdcəyə daxil olur. İlk olaraq dövlət büdcəsi formalaşır, sonra isə toplanmış vəsait ayra-ayrı xərc maddələri üzrə bölüşdürülür. (iqtisadi, sosial proqramların, təhsilin, səhiyyənin maliyyələşdirilməsi, milli təhlükəsizliyin və ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi). Bə'zi vergilərin məqsədli olması (məsələn yol fonduna ödənişlər) vergilərin mücərrədlik əlamətini pozmur.

Vergilərin digər ödənişlərdən fərqləndirilməsi üçün onun strukturunun dəqiq müəyyənləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan vergi anlayışına iki cür: geniş və məhdud mə'nada yanaşmaq olar. Məhdud mə'nada vergi, tədiyyəçinin büdcəyə və ya büdcədən kənar fonda (köçürdüyü) müəyyən olunmuş qaydada köçürdüyü pul vəsaitidir. Geniş mə'nada vergi bir sıra elementləri özündə birləşdirən mürəkkəb iqtisadi–hüquqi münasibətlər sistemidir. Vergi kompleks iqtisadi-hüquqi kateqoriya kimi, hər biri müstəqil mahiyyətə malik olan qarşılıqlı surətdə bir biri ilə əlaqədar elementlər məcmusudur. Bu elementlərdən biri vergi obyektidir. Vergi qanunvericiliyinə görə vergiləri ödəmək öhdəliyinin yaranması üçün şəxslərdə vergitutma obyektı mövcud olmalıdır.

Verginin elementlərindən biri də vergitutma bazasıdır. Vergitutma bazası, vergitutma obyektinin miqdar ifadəsini əks etdirir. Başqa sözlə bu vergi stavkasının tətbiq olunduğu, dəyərlə ifadə olunmuş bazadır. Vergitutma bazası vergitutma obyektı ilə üst ifadə olunmuş bazadır. Vergitutma bazası vergitutma obyektı ilə üst-üstə düşə də bilər, düşməyə də bilər. Vergitutma bazasının müəyyən edilməsi üçün verginin miqyasını bilmək lazımdır. Vergi miqyası, vergitutma obyektinin ödənilməsinin parametrləri ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda vergi vahidini qəbul edilmiş miqyasın şərti vahidi hesab etmək lazımdır. Bu şərti vahid, vergitutma bazasını miqdar cəhətdən ifadə edir. Məsələn avtomobillər üzrə gömrük rüsumunu hesablamaq üçün

vergitutma vahidi at qüvvəsi, benzin üzrə aksiz vergisini hesablamaq üçün vergitutma vahidi, litrdir. Vergitutma bazasının faktiki göstəricilərinin əldə edilməsi üçün müvafiq uçotun aparılması zəruridir. Bəzən vergitutma məqsədi ilə xüsusi uçotun aparılmasına zərurət yaranır. Bu uçotun mexanizmi muhasibat uçotundan fərqlənir. Vergitutma vaxt üzrə mövcudlutunu müəyyənləşdirmək üçün vergi dövrünü təyin etmək zəruridir. Vergi dövrü elə bir müddətdir ki, bu zaman vergitutma bazasının formalaşması prosesi başa çatır və vergitutma öhdəliyinin həcmi müəyyənləşir. Verginin hesablanması, vergi dərəcəsiindən istifadə etmədən mümkün deyil. Vergi dərəcəsi vergitutma vahidinə düşən vergi məbləğidir.

Vergi öhdəliyinin həcmi, xüsusi sənədlərdə öz əksini tapır. Bu sənədlər, vergi haqq-hesabı adlanır. Həmin sənədlər qabaqcadan təyin olunmuş müddətdə–haqq hesabın təqdim edilməsi vaxtında vergi orqanlarına verilməlidir. Verginin hesablanması xüsusi metodika əsasında həyata keçirilir. Bu metodika qanunvericilikdə mütləq öz əksini tapmalıdır. Məsələn, Rusiyanın vergi sistemi haqqında qanununun II bölməsi belə ifadə olunur: Tədiyyəçilərin öhdəliklərinin müəyyən edilməsi üçün qanunvericilik aktları aşağıdakıları təyin edir və müəyyənləşdirir: tədiyyəçi (verginin subyekti), verginin obyektı və mənbəyi, verginin daxil olduğu büdgə və ya büdcədən kənar fond. Ümumiyyətlə vergi qanunvericiliyi verginin bütün elementlərini özündə əks etdirməlidir. Əgər vergi haqqında qanun bütün vergi elementlərini özündə əks etdirmirsə bu vergi tə'yin edilmiş hesab edilə bilməz. Vergitutmanın atributu kimi vergi elementləri haqqında nəzəriyyənin inkişafında Pepelyaevin xidmətləri böyükdür. O, özünün «Vergilər haqqında qanun: elementlər, struktur» adlanan kitabında verginin elementləri anlayışını geniş şərh etmişdir. Verginin birinci elementi hüququ normalardır. Məhz vergi normaları, vergi öhdəliklərinin yaranmasını və reallaşdırılmasını tənzimləyir. Vergi normaları olmadan vergi ödəmək öhdəliyi qanuni hesab oluna bilməz, belə bir öhdəliyi yerinə yetirməmək vergi sferasının iştirakçıları üçün heç bir hüquqi nəticələr törətmir.

Verginin ikinci elementi-vergi münasibətlərinin iştirakçıları –tədiyyəçilərdir.

Verginin predmeti- əşyaları, maddi aləmin təzahürlərini əks etdirir ki, (mənzil, torpaq sahəsi, iqtisadi səmərə, əmtəə pul) onlar da vergitutma obyektlərini müəyyən edir ki və şərtləndirir. Öz-özlüyündə vergitutma predmeti, hüquqi nəticələr törətmir, yalnız subyektin ona münasibətdə müəyyən hüquqi vəziyyəti uyğun vergi öhdəliklərinin yaranması üçün əsasdır.

Vergitutma obyekt-tədiyyəçinin vergi öhdəliyinin yarandığı hüquqi faktlar məcmusudur. Büdcəyə keçirilməli olan məbləği vergi məbləği vergi okladı adlanır. Qanunvericilikdə verginin ödəniş müddəti də təyin olunur. Bu, elə bir müddətdir ki, öü zaman faktiki olaraq vergi büdcəyə daxil olmalıdır.

Verginin mənbəyi-elə iqtisadi göstəricidir ki, onun hesabına vergilər ödənilir. Məsələn mənfəət, maliyyə nəticəsi və s. Vergilərin büdcəyə daxil olması prosedurasının sadələşdirmək üçün, qanunvericilikdə vergilərin büdcəyə köçürülməsinin normativ üsullarını özündə əks etdirən vergilərin ödənməsi qaydası müəyyənləşdirilir. Büdcə və büdcədən kənar fondlar vergi alıcıları adlanır.

Vergi mexanizmi onun elementlərinin xarakteristikası və qarşılıqlı əlaqəsi

Elmi ədəbiyyatda vergi mexanizmi anlayışı bir mə'nalı şərh olunmur. Konkret məkan və zaman daxilində bu anlayış izah edilir. Belə bir yanaşma kifayət qədər əsaslandırılmış deyil.

Vergi mexanizmi hər şeydən əvvəl metodoloji anlayış olub, yalnız bundan sonra metodiki qaydadır.

Vergi mexanizminə ikili məzmun xasdır. Bu anlayışı geniş və məhdud mə'nada izah vermək olar.

Vergi mexanizmi – vergi nəzəriyyəsinin bir sahəsi olmaqla, bu anlayışı təşkilati-iqtisadi kateqoriya və yenidən bölgü münasibətlərinin idarə olunmalı prinsipi kimi şərh edir. Bu proseslə əhatə olunan bütün münasibətlər sistemini, üç alt sistemə bölmək olar.

- 1) vergi planlaşdırılması,
- 2) vergi tənzimlənməsi
- 3) vergi nəzarəti

3.2. Fiskal siyasətin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

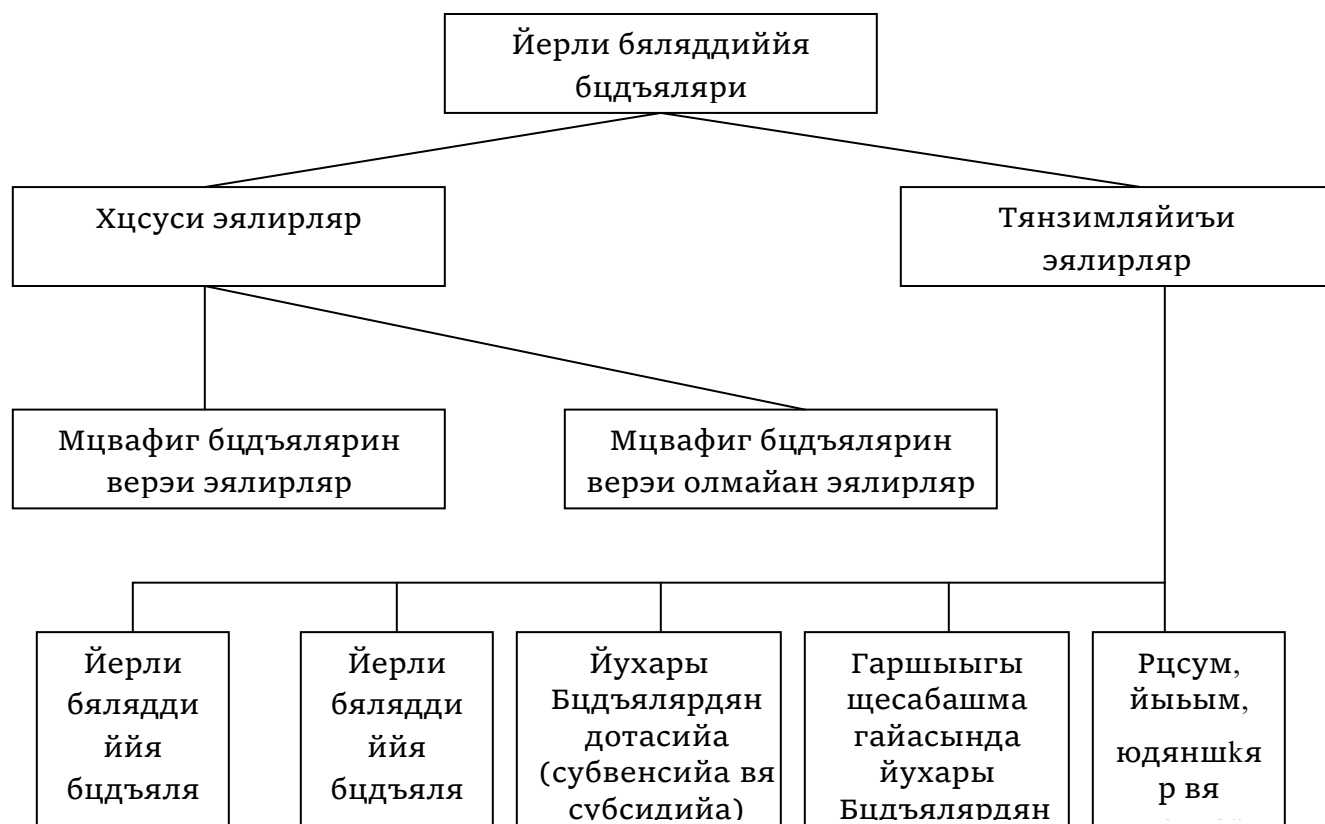
XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın büdcə sistemində gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü üfiiqi şəkildə həyata keçirilirdi. Bu onunla xarakterizə olunurdu ki, dövlət büdcəsi və ya yerli büdcələr demək olar ki, eyni müstəvi üzərində idi və onların hər birinin gəlirləri, rüsumları mövcud idi. Ona görə də yerli büdcələrə maliyyə yardımını göstərmək çətin idi, çünki bu budcələrin hər biri ayrılıqda fəaliyyət göstərirdi, onlara yardım üçün heç bir hüquqi əsas yox idi. Bu şəraitdə yerli büdcələrin formalaşması modeli aşağıdakı kimi idi:

$G = G$, Burada, G gəlirlərin həcmi;

G_x xüsusi gəlirlərin həcmi.

Büdcə gəlirlərinin həcmi xərclərin ölçüsünü müəyyən edirdi.

Yerli büdcələrin xüsusi və tənzimləyici gəlirlərinin ütnumi sxemi

Gəlirlərin bölgüsünün belə sistemi bir çox ölkələrdə XX əsrin ortalarınadək mövcud idi. Bu sistem bütün səviyyəli icra orqanlarının maliyyə asılılığını aşağı salırdı, belə ki, büdcələr öz xüsusi vergiləri hesabma formalaşırdı. İctimai tələblərə (təhsil, səhiyyə, yaşayış yerlərinin abadlaşdırılması) büdcə xərclərinin artması ilə əlaqədar olaraq yerli büdcələrin gəlirləri bu xərcləri ödəmək qabiliyyətində deyildilər. Ərazilərə dövlət tərəfindən maliyyə yardımı üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş mexanizm yox idi. Bütüün bunlar yerli büdcələrə, yerli təsərrüfata, cəmiyyətin sosial inkişafına mənfi təsir edirdi.

Yuxarıda qeyd edilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə SSRİdə 1931-ci ildə müttəfiq respublikaların büdcələri SSRİnin dövlət büdcəsinin tərkibinə daxil edildi. Ümumdövlət gəlirlərinin bölüşdürülməsinin yeni üsulu hazırlandı.

Belə olduğu halda yerli büdcələrin öz gəlirləri ilə yanaşı, onlara tənzimləyici gəlirlər də daxil olmağa başladı. Yerli büdcələrin vəsaitlərinin artması ilə əlaqədar onların üzərinə əhalinin həyati tələbatı olan təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, yerli və ərzaq sənayesi və d. sahələrin maliyyələşdirilməsi vəzifələri qoyuldu. Bu da öz növbəsində yerli büdcələrin formalaşdırılması prinsipini dəyişdi. Yerli büdcələrin həcmi yerli təsərrüfata çəkiləcək xərclərin həcmi ilə müəyyən olunurdu. Bu xərclərin təmin edilməsi üçün yuxarı büdcədən lazım olan tənzimləyici gəlirlər ayrılırdı. Beləliklə, yerli büdcələr aşağıdakı model üzrə formalaşmağa başladı.

$$X = G_x + G_t$$

Burada,

X- xərclərin həcmi;

G_x- xüsusi gəlirlərin həcmi;

G_t- tənzimləyici gəlirlərin həcmi.

Bu modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki,

- bütün büdcələrin mənbələrin vahidliyi əldə edilmiş;
- bölgələrə maliyyə yardımının mexanizmi yaradılmış;
- ölkə hakimiyyət ərazisinin iqtisadi və sosial inkişafını tənzimləmək üçün real vasitələr əldə edilmişdir.

Lakin, bununla belə büdcələr arasında vəsaitlərin bölgüsünün bu cür qaydasının bir sıra çatışmamazlıqları var idi:

- yerli büdcələrin xüsusi gəlirlərinin səviyyəsi aşağı düşür;
- belə bir sistem ayrı-ayrı bölgələrin dövlət büdcəsindən daha çox vəsait almağa sövq edir;
- eyni zamanda vəsaitlərin dövlət büdcəsində mərkəzləşdirilməsinə, bölgələrin maliyyə vəsaitlərinə olan tələblərinin məhdudlaşdırılmasına,

sosial sahədə yaranmış problemlərin həllində mərkəzlə bölgə arasındakı ziddiyyətlərin yaranmasma gətirib çıxarır.

Fiskal siyasət rolu nəticə etibarilə maliyyə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, maliyyə sisteminin köməyi ilə effektivliyə və hüquqi formanın iqtisadi məzmununa uyğunluğuna nəzarət etmək olar. Fiskal siyasətin rolu həmçinin ondan ibarətdir ki, maliyyə münasibətlərinin köməyi ilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tempinə və proporsiyalarına təsir etmək olar. Belə təsir maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə iki metodla: maliyyə təminatı(dövlət büdcəsi) və maliyyə tənzimlənməsi(vergilər sistemi) metodları ilə həyata keçirilir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkədə heç bir sistem maliyyə sistemi kimi bu qədər mühüm əhəmiyyətə malik deyildir. Heç kim və heç nə iqtisadiyyatda baş verən köklü dəyişiklikləri dövlətin maliyyə sistemi kimi bu qədər ağırlı hiss etmir. Məhz o, təsərrüfatın bütövlüklə yenidən təşkilinin uğurlarını və ya uğursuzluqlarını təmin edir, müstəqil dövlətin siyasi imicinin qalxmasını və ya enməsinə şərtləndirir.

İstənilən dövlətin maliyyə sistemi özündə bir neçə qarşılıqlı əlaqədə olan həlqələri(institutları) və orqanları birləşdirir. Maliyyə sistemi daxilində müxtəlif institutların mövcudluğu onunla izah olunur ki, maliyyə cəmiyyətin müxtəlif cür tələbatına xidmət edir, özünün təsiri ilə bütün ölkə iqtisadiyyatını və bütövlükdə sosial fəaliyyət sferasını əhatə edir.

Fiskal siyasət iqtisadi siyasətə uyğun gəlməli və onun əsasını strateji istiqamətlər təşkil etməlidir. Məhz bundan asılı olaraq maliyyə münasibətlərindən istifadənin taktiki və strateji vəzifələri müəyyən edilir. Strateji istiqamətlər isə öz növbəsində maliyyə resurslarından istifadənin orta və uzun müddətli perspektivlərini müəyyən edir. Həll olunacaq vəzifələrin xarakterindən və dövrün uzunluğundan asılı olaraq maliyyə siyasəti maliyyə strategiyası və maliyyə taktikasında özünü biruzə verir.

Fiskal siyasətinin məqsədi ölkənin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafının əsası kimi maliyyə resurslarının tarazlı artımının təmin olunması sayılır. Eyni zamanda, ikinci dərəcəli məqsəd kimi ölkənin hakimiyyət orqanlarının idarəetmə səviyyəsində vəzifə və funksiyalarını reallaşdırmaq üçün fəaliyyətinin maliyyə əsaslarının yaradılmasını götürmək olar.

Fiskal siyasətinin vəzifələri sırasına, fikrimizcə, aşağıdakılar aid olunmalıdır: ölkənin maliyyə sisteminin bütün həlqələrində maliyyə resursları balansının təmin edilməsi; maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsü və istifadəsinin müəyyən edilməsi; iqtisadi və sosial proseslərin maliyyə metodları ilə tənzimlənməsinin və stimullaşdırılmasının təşkili, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi; resursların idarə olunmasının effektiv sisteminin yaradılması.

Fiskal siyasətinin reallaşdırılmasını 3 mərhələyə bölmək olar:

- başlıca məqsədlərin müəyyən edilməsi və qoyulması, perspektiv və yaxın vəzifələrin konkretləşdirilməsi. Həmin vəzifələri cəmiyyətin həyatının müəyyən dövrü ərzində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün həll etmək lazımdır;
- maliyyə resurslarından istifadənin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, eləcə də ən qısa müddətdə bu məqsədlərə çatmağa kömək edən münasibətlərin təşkili metodlarının vasitəsilə konkret formalarının işlənilib hazırlanması. Yaxın və perspektiv vəzifələr isə optimal şəkildə həll edilir;
- qarşıya qoyulan vəzifələri həll etməyə qabil kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi, onların yerinə yetirilməsinin təşkili və xüsusilə də nəzərdə tutulan məqsədlərin əldə olunmasına yönəldilmiş əməli fəaliyyətin həyata keçirilməsi.

Fiskal siyasətinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakılar dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi sayılır: ölkənin real iqtisadi və maliyyə imkanlığının, konkret tarixi şəraitinin, beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması; maliyyənin idarə

olunmasının tam müstəqil və mükəmməl hala gətirilməsi; qiymət, kredit və pul siyasətinin qarşılıqlı təsirinin və asılılığının nəzərə alınması; dövlətçilik mənafeləri ilə cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının və istehsal strukturlarının mənafeləri arasında üzvi əlaqənin təmin edilməsi; maliyyə siyasətinin iqtisadiyyatın innovasiya yönümlü inkişaf istiqamətləri ilə əlaqələndirilməsi; maliyyə, kredit və pul bazarlarının, eləcə də fond birjalarının fəaliyyətinin təşkili işlərinin aparılması və s.

Fiskal siyasətinin effektivliyinin xüsusi göstəriciləri kimi aşağıdakılardan istifadə oluna bilər:

- ölkə əhalisinin hər nəfərinə görə əsas kapitala investisiya həcminin artımı (investisiya siyasətinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün);
- ölkə əhalisinin hər nəfərinə görə vergi daxilolmaları həcmində artım (vergi siyasətinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün);
- ölkə əhalisinin hər nəfərinə görə büdcə təminatlılığının artımı (büdcə siyasətinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün).

Hesab edirik ki, fiskal siyasətinin formalaşması ilə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz elmi-nəzəri müddəalar və metodoloji prinsiplər maliyyə resurslarının idarə edilməsinin effektivliyini yüksəltməyə imkan verəcəkdir.

İqtisadiyyatın idarə edilməsinin bazar münasibətlərinə uyğunlaşdığı bir vaxtda ölkə iqtisadiyyatının vergilər vasitəsilə tənzimlənməsi günün vacib məsələsidir. İqtisadiyyatın inkişafında və sağlamlaşdırılmasında vergi mexanizminin, düzgün formalaşmış vergi siyasətinin rolu və əhəmiyyəti əvəzsizdir. Ona görə ki, vergi siyasəti dövlət büdcəsinə lazımi miqdarda maliyyə ehtiyatlarının səfərbər olunmasını təmin etməklə yanaşı, vergi ödəyicilərinin təsərrüfatçılıqda israfçılığının qarşısını almağa və yüksək təsərrüfat nəticələrinə nail olmağa, istehsalın səmərəliliyini təmin etməyə səvq edir. Fikrimizcə, vergi siyasətinin fəallığını yüksəltmək üçün maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi praktikasında dəyişikliklər aparmaq daha düzgün olardı.

Yaxın gələcəkdə Azərbaycan hökuməti qarşısında dövlət büdcəsi proqnozlarının keyfiyyətli və ritmik icrası, sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası, pul-kredit siyasəti üzrə bir sıra vacib vəzifələr durur. Maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinin və sabitləşdirilməsinin aşağıdakı yolları təklif olunur:

ÜDM-in strukturuna və ərazi bölgüsünə uyğun olaraq büdcə gəlirlərinin artımına nail olmaq, büdcəyə potensial gəlirlərin (ilk növbədə dolayı vergilərin) daxil olması əmsalının artırılması, vergitutma bazasının artırılması istiqamətində işi davam etdirmək, birbaşa vergilər və vergi güzəştləri üzrə vergi yüklərini azaltmaq, dolayı vergilər üzrə vergi idarəçiliyini və bütövlükdə vergi qanunvericiliyini təkmilləşdirmək, büdcə xərclərini azaltmaq və müvafiq surətdə Dövlət büdcəsi kəsirini ixtisar etmək məqsədilə bütöv tədbirlər sisteminin yaradılması maliyyə sabitliyinin əsasını təşkil etməlidir. Dövlət ssudaları və istiqrazları, dövlət qısamüddətli xəzinə öhdəliklərinin yerləşdirilməsi məqsədilə dövlət borcuna xidmət bazarının tam formalaşdırmaq, iqtisadiyyatın bazar həlqəsi pullarını müəssisə və təşkilatların maliyyəsini köklü surətdə sağlamlaşdırmaq, sahibkarlığın işgüzar aktivliyini stimullaşdırmaq. Bunun ilkin əsası ödəmə böhranının əməli surətdə aradan qaldırılması tədbirlərinin tətbiqi sayılır. Bank islahatlarını dərinləşdirmək, bank sistemini hərtərəfli surətdə möhkəmlətmək, bank və kredit fəaliyyəti haqqında qanunlar kompleksini qəbul etmək, əhali depozitlərinin etibarlı sığorta sisteminin quruluşunu yaratmaq, xəzinədarlıq sistemində bank xidmətinin göstərilməsi. Azərbaycan Dövlət büdcəsinin kassa yerinə yetirilməsi sxemini işləyib hazırlamaq, uzunmüddətli kreditləşməni fəallaşdırmaq, dövlətin kommersiya banklarına borclarının qaytarılması ardıcılığını işləyib hazırlamaq, ipotekanın və aqrar sektorda servis xidmətləri yaxşılaşdırmaq məqsədilə aqrolizinqin, sahibkarlığın inkişaf proqramlarına maliyyə dəstəyini təmin etmək, investisiya və sosial yönümlü məsrəflərə üstünlük vermək, ölkənin hərbi qüdrətinin yüksəldilməsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədlərinə büdcə məsrəflərinin artırılması, elmi potensialın inkişafını həyata keçirmək, mərhələli olaraq kasıblıq səviyyəsini aşağı

salmaq üçün ardıcıl sosial siyasət həyata keçirmək, uşaqlara, əlillərə, qaçqın və məcburi köçkünlərə ünvanlı yardımın artırılmasına üstünlük vermək, büdcə təşkilatları əməkdaşlarının əmək haqqının mərhələli artırılması, onların əmək haqqı səviyyələri və ölkə üzrə mövcud orta əmək haqqı arasında fərqin azaldılması, əməyin ödəniş sisteminin təkmilləşdirilməsi, əhəlinin real məsrəflərinin istehlak səbətinin tələblərinə uyğunluğu istiqamətində işləri davam etdirmək, dövlət investisiyalarının strukturunu təkmilləşdirmək məqsədilə daxili maliyyə ehtiyatlarının, regionların inkişafında, sosial-mədəni və məişət təyinatlı obyektlərin tikintisində və yenidən qurulmasında daha səmərəli istifadə, bu məqsədlərə daha çox cəlb etmə üzrə tədbirlər həyata keçirmək, dövlət borclarının idarə edilməsi mexanizmlərini təkmilləşdirmək, dövlət vəsaitlərinin effektiv istifadəsinin təminatı, büdcə məsrəflərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması işlərini davam etdirmək, inflyasiya doğurmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirmək yolu ilə dövlət büdcəsi kəsirinin strukturunu təkmilləşdirmək, qısa, orta və uzunmüddətli dövlət istiqrazları bazarını inkişaf etdirmək, qiymətli kağızlar bazarında investorların iştirakını artırmaq, normal rəqabət prinsipləri əsasında bu kağızlara tələbi artırmaq yolu ilə faiz dərəcələri səviyyəsinin aşağı salınmasına nail olmaq, xəzinədarlığın avtomatlaşdırılmasını başa çatdırmaq yolu ilə bütün maliyyə əməliyyatları üzərində cari nəzarətin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq.

Makroiqtisadi sabitliyi nəzərə alaraq qarşıdakı illərdə bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən regionlarda ayrı-ayrı sahələrin inkişafının başlıca şərtlərindən biri olan orta illik inflyasiya tempinin və milli valyutanın məzənnəsinin məqbul səviyyədə saxlanılması, vergi dərəcələrinin optimal həddə müəyyənləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına tətbiq edilən güzəştlərin müddətinin artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması, gömrük dərəcələrinin optimal səviyyədə saxlanılması, xarici borcların səmərəli idarə olunması siyasəti davam edilməlidir. Valyuta gəlirlərinin artırılması, inflyasiya risklərinin azaldılması, monetar və büdcə-vergi siyasətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi, dövlət xərclərinin artımının

nəzarətdə saxlanılması və digər tədbirlər hesabına makroiqtisadi vəziyyətə, habelə qeyri-neft sektorunun inkişafına mənfi təsirlərin qarşısının alınması növbəti illərdə də iqtisadi siyasətin başlıca məsələləri kimi qəbul olunmalıdır.

Büdcə-vergi siyasətində əsas məqsədlərdən biri qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafına, ölkənin makroiqtisadi vəziyyətinin sabit saxlanılmasına, iqtisadiyyatın səmərəli tənzimlənməsi və onun dinamik inkişafının stimullaşdırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan qarşıdakı illərdə ölkədə istehsalın genişləndirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın, infrastrukturun, əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına və iqtisadiyyata cəlb olunacaq sərmayələrdə ölkənin daxili resurslarının payının artırılmasına nail olunması zəruridir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatına dövlət qayğısının və bu sahəyə birbaşa subsidiyaların artırılması, emal müəssisələrinin yaradılmasına investisiyaların cəlb edilməsi, qeyri-neft, qeyri-xammal sənaye sahələrinin, turizmin inkişafının təmin edilməsi qarşıda duran prioritet istiqamətlər hesab olunur.

Ölkədə fiskal siyasəti sahəsində, o cümlədən regionlarda maliyyə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün həyata keçirilən vahid dövlət siyasətinin əsas prioritetləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır: ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması, monetar siyasət və monetar tənzimləmə alət və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, manatın sabitliyinin və tam daxili dönərliliyinin təmin edilməsi, bank sistemində maliyyə sabitliyinin qorunması, bankların regional filial şəbəkəsinin genişləndirilməsi, nağdsız ödəniş vasitələrinin (POS-terminallar, bankomatlar, info-köşklər) quraşdırılmasının sürətləndirilməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi, sığorta və lizinq xidmətlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması və inkişafı məqsədilə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni iqtisadi metodların tətbiqi.

Konkret olaraq dünyada baş verən global maliyyə böhranın Azərbaycanın maliyyə sisteminə təsirini zəiflətmək üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini

məqsədəuyğun sayırıq: büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin və dövlət maliyyə intizamının gücləndirilməsi, dövlət investisiya proqramının prioritetlərinə yenidən baxılması, dövlət büdcəsindən infrastruktur layihələrinə ayrılan xərclərin azaldılması, böhrana qarşı nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən vəsaitin ayrılması, kiçik və orta biznesin inkişafı üçün həyata keçirilən proqramlarda kredit faizlərinin aşağı salınması və kredit müddətinin uzadılması, xaricdə saxlanılan valyuta ehtiyatlarının bir qisminin Azərbaycanın Kommersiya Banklarında yerləşdirilməsi, banklararası və əhaliyə ünvanlanmış güzəştli kreditlərin stimullaşdırılması, Mərkəzi Bankın məzənnə siyasətinə yenidən baxılması, əhəlinin banklara olan inamının artırılması məqsədilə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi, əmanətlərin sığortalanan hissəsinin daha da artırılması, dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ipoteka kreditləşməsi şərtlərinin sadələşdirilməsi, dövlət büdcəsi gəlirlərinin optimal mənbələrini müəyyənləşdirmək üçün vergi potensialının artırılması istiqamətlərinin tapılması.

Dünyada baş verən global maliyyə böhranının Azərbaycanın maliyyə sistemində təsirini zəiflətmək üçün irəli sürdüyümüz bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafın əldə edilməsinə imkan verə bilər.

Qeyri-neft sektorunun inkişafını ön plana çəkməklə, bu sahələrə bütün mənbələr üzrə maliyyə təminatını artırmaq, əldə edilə biləcək real gəlirlər hesabına büdcə xərclərinin neftdən asılılığının mərhələlərlə azaldılmasına nail olmaq, ölkənin müdafiə qüdrətinin gücləndirilməsini və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bu sahənin maliyyələşdirilməsini təkmilləşdirmək, elmi potensialın inkişafını proqramlar əsasında həyata keçirmək, onun maliyyələşdirilməsi prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işləri gücləndirmək dövlətin əsas vəsaitləri sırasındadır.

Dövlət idarəetmə sistemində struktur islahatlarını davam etdirməklə idarəetməni daha da təkmilləşdirmək, dövlət qulluqçularının sosial müdafiəsini gücləndirmək, inzibati(cari) xərclərin azaldılmasına yönəldilmiş tədbirləri həyata

keçirmək, dövlət maraqları məqsədilə həyata keçirilən satınalmalara nəzarəti təmin etmək üçün normativ bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində işləri davam etdirmək, dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun strukturunu daim təkmilləşdirməklə bu məqsədlər üçün ölkənin daxili maliyyə ehtiyatlarının daha çox cəlb edilməsinə, regionların inkişafına, infrastruktur obyektlərin tikintisinə və bərpasına üstünlük vermək, vəsaitdən səmərəli istifadə üçün tədbirlər görmək məqsədəuyğun sayılır.

Dövlət borclarının idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirmək, dövlət zəmanəti ilə kredit alan təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində ciddi nəzarət mexanizmini təşkil edərək, kreditlərə xidmət xərclərinin həmin təşkilatların vəsaitləri hesabına həyata keçirilməsinə nail olmaq, maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri sayılır. Eyni zamanda, dövlət vəsaitindən səmərəli istifadəni, büdcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində işləri davam etdirilməlidir.

Hazırda respublikamızda bazar münasibətlərinin dərinləşməsi və özəl bölmənin üstünlük əldə etməsi ilə əlaqədar iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsi xətti ilə yönəldilən vəsaitlər kəskin sürətdə azalmışdır. Eyni zamanda, respublikamızın suveren dövlət kimi mövcudluğu ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi ilə yanaşı büdcədə yeni xərc maddələrini doğurmuşdur. Hazırda respublika ərazisinin 20%-dən artığının Ermənistan Respublikası tərəfindən işğalı, həmçinin ölkəmizə qarşı müxtəlif düşmən dövlətlərin təcavüz təhlükəsinin qalması dövlət büdcəsindən bu məqsədlər üçün xeyli vəsait ayrılmasını zəruri edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qlobal maliyyə böhranı milli iqtisadiyyatlarda fiskal siyasətin formalaşmasının prinsip, meyar, mexanizm və imkanlarını əsaslı dəyişikliyə uğratdı. Bu isə öz növbəsində müxtəlif iqtisadi məktəblərin fundamental prinsiplər baxımından fiskal siyasətin formalaşma prinsiplərinin xarakterik cəhətlərini aşkara çıxarmağa və dəyərləndirməyə imkan verdi. Təhlil göstərdi ki, Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşması ölkənin maliyyə imkanlarını kəskin artırdı, bu da öz növbəsində qısa müddət ərzində dəfələrlə artmasına səbəb olmaqla xərclərin də artmasına gətirib çıxardı. Belə bir şəraitdə büdcə gəlirlərinin və xərclərinin optimallaşdırılması indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeələrinin uzlaşdırılması, ölkənin gələcək inkişafı üçün zəruri infrastruktur bazasının yaradılması, sosial inkişafın artırılmasına səbəb oldu. Bu xarakterik cəhətlər magistr dissertasiya işinin bütün mərhələlərində bu və qə digər proseslər qiymətləndirilərkən onların nəzərə alınması zəruridir.

Fiskal siyasət, onun mahiyyəti, tətbiqi zərurəti ilk dəfə olaraq əsaslı surətdə tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı yaradıcısı Con Meynard Keyns tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Yan Timbergen yazırdı ki, dövlətin tənzimləmə xərcləri onun imkanlarına uyğun olmalıdır. Yəni fiskal siyasətin tərkib hissələri olan gəlir və xərcin nisbətlərinin optimallığı gözlənilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat göstərdi ki, fiskal siyasətin effektivliyinin təmin edilməsi ölkənin dinamik və davamlı inkişafının indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeələrinin gözlənilməsi sosial-iqtisadi inkişafın ahəngdarlığının təmin edilməsinin mühüm şərtidir.

Fiskal siyasət sosial-iqtisadi proseslərə büdcə mexanizmi xüsusən vergi siyasəti vasitəsilə tənzimləyici təsir göstərə bilər. əlbəttə, təhlil onu da göstərə bilər ki, fiskal

siyasət bütünlükdə ölkədə həyata keçirilən dövləti iqtisadi siyasətinin xarakterindən, qarşıya qoyulan məqsəddən çox asılı olur.

Təhlil onu da göstərdi ki, dövlətin fiskal siyasətinin formalaşması və reallaşmasının xarakterinə ölkədə tətbiq olunan tənzimləmə modeli və sistemi, habelə ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya dərəcəsi də mühüm təsir göstərir. Çünki, dünya təcrübəsi sübut edir ki, liberal, sosial-demokrat və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına əsaslanan ölkələrdə dövlətin fiskal siyasətinin formalaşması və reallaşması fərali xüsusiyyətlərə malik ola bilər.

Dövlətin fiskal siyasətinin xarakterinə ölkədə dövlət və özəl sektorun xüsusi çəkisi, bazar münasibətlərinin yetkinlik dərəcəsi problemi də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Təhlil onu da göstərdi ki, Azərbaycanda fiskal siyasətin formalaşması xarakterinə erməni təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın işğalı, bir milyondan çox əhalimizin qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşməsi, ölkəmizin müharibə vəziyyətində olması Azərbaycanda fiskal siyasətinin formalaşması və reallaşmasının xarakterinə çox güclü təsir göstərir.

Bütün qeyd olunanların nəzərə alınması ölkəmizdə maliyyə resurslarından səmərəli istifadəyə imkan verir. Fiskal siyasətin perspektivdə mümkün ola biləcək xarakterinə ölkənin qarşısında duran strateji məqsəd və vəzifələr həlledici təsir göstərir. Bu baxımdan “Azərbaycan -2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında irəli sürülən müddəalar, çağırışlar və vəzifələrin səmərəli həlli fiskal siyasətin həmin məqsədlərin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənməsi zərurəti əsaslandırılır.

Müasir ədəbiyyata və təcrübəyə əsaslanaraq magistr dissertasiya işində belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ümumən dövlətin fiskal siyasətinin reallaşdırılmasını 3 əsas etapa bölmək mümkündür:

1. Hər bir ölkənin iqtisadi-sosial inkişafın qarşısında duran strateji məqsədlər müəyyənləşdirilməlidir, onların taktiki baxımından reallaşdırılması

mümkünlüyü dəyərləndirilməli və həmin məqsədlərin məhz bu dövrdə reallaşdırılması əsaslandırılmalıdır.

2. Məlumdur ki, sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşdırılmasının çox mühüm şərti müvafiq kadr və bütünlükdə zəruri insan potensialının olmasını tələb edir. Bu baxımdan fiskal siyasətdə hər hansı bir istiqamətin əməli cəhətdən mümkünlüyü müəyyənləşdirilərkən müvafiq insan potensialının olması əsas kimi götürülməlidir.
3. Fiskal siyasətin effektiv reallaşdırılmasının çox mühüm şərti onun tətbiqinin forma, mexanizm, strukturu və mərhələliliyinin optimallığının gözlənilməsi çox vacibdir.

Beləliklə, tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, hər bir mərhələdə fiskal siyasətin xarakterinə ölkənin maliyyə imkanları, seçdiyi tənzimləmə modeli, konkret tarixi, siyasi-iqtisadi şərait, bazar münasibətlərinin yetkinlik dərəcəsi, maliyyə, pul-kredit mexanizminin effektliliyi mühüm təsir göstərir.

Təcrübədə hər hansı bir ölkədə fiskal siyasətin formalaşması və reallaşmasının səmərəliliyini dəyərləndirmək məqsədilə müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur. Ümumi halda həmin göstəricilərə aşağıdakıları göstərmək olar:

- Birincisi, ölkənin hər nəfər vətəndaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi;
- ölkə əhalisinin adambaşına düşən gəlirlərinin səviyyəsi;
- ölkə üzrə bir nəfərə düşən büdcənin həcmi;
- ölkə üzrə hər nəfərə düşən vergidaxilolmaları;
- bütünlükdə ölkə əhalisinin bir nəfərinə düşən investisiya qoyuluşu;
- sosial xərclərə yönəldilən investisiyanın həcmi;
- real sektora yönəldilən investisiyanın həcmi;
- hərbi xərclərə yönəldilən vəsait və s.

Əlbətdə bütün bu qeyd olunan proseslərin səmərəli reallaşması üçün fiskal siyasətin həyata keçirilməsinin effektiv normativ-hüquqi və qanunvericilik bazasının olması zəruridir.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycanda fiskal siyasətin formalaşması və reallaşması xarakterinə müstəqillik illərində sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi konsepsiyası regionların inkişafı ilə bağlı üç proqramın (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018), habelə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı proqramların qəbulunun güclü təsiri nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Təhlil göstərir ki, son illərdə büdcə xərclərinin strukturunda regionlara yönəldilən vəsaitlərin kəskin artmasına baxmayaraq, regionlardan daxil olan vergilər Azərbaycanın dövlət büdcəsində cəmi 5-7% arasında tərəddüd edir.

Azərbaycanda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında dövlət neft fondundan ayrılan transferlər, habelə kiçik və orta sahibkarlığa milli yardım fondu vasitəsilə subsidiyalar və güzəştli kreditlər Azərbaycanda fiskal siyasətin xarakterini müəyyən edən cəhətlərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Bu baxımdan dövlət büdcəsində ölkə prezidentinin fondu adı ilə kifayət qədər vəsait Azərbaycanın sosial-iqtisadi və infrastruktur məqsədlərinə sərf olunur.

Azərbaycanda fiskal siyasətin mühüm xarakterik cəhətlərindən biri son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafına dövlət büdcəsindən və eləcə də Neft Fondundan vəsaitlər də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, hər bir ölkənin global maliyyə böhranına davamlılığını həlledici dərəcədə həmin mərhələdə reallaşdırılan fiskal siyasətin xarakterindən birbaşa asılı olur. Bu baxımdan müstəqillik illərində Azərbaycanda reallaşdırılan milli inkişaf proqramları, bağlanan kontraktlar, dövlət sifarişləri, Azərbaycanda reallaşdırılan fiskal siyasətin müsbət xarakterik cəhətlərindən hesab edilməlidir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda həyata keçirilən effektiv fiskal siyasət nəticəsində əsasən ölkənin enerji təhlükəsizliyi, ərzaq təhlükəsizliyi təmin olunmuş, güclü tranzit-nəqliyyat və bazar infrastrukturunu yaradılmışdır.

Azərbaycanda effektiv fiskal siyasətinin reallaşdırılmasının çox mühüm istiqaməti ölkədə səmərəli bank-kredit sisteminin olması bankların likvidliyinin təmin edilməsi və bütünlükdə manatın dönerliyini təmin etmək üçün ölkədə həyata keçirilən maliyyə siyasəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan dünyə bazarında neftin qiymətinin aşağı düşdüyü və manatın devalvasiyası şəraitində ölkə prezidenti İ.Əliyevin dəyişən şəraitə və realığa uyğun olaraq kompleks tədbirlər sistemi müəyyənləşdirilmişdir. Həmin tədbirlərər əməkhaqqı və pensiya sisteminin yaxşılaşdırılması, investisiya, biznes, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, struktur və institusional və struktur islahatların aparılması, ixracın stimullaşdırılması, valyuta tənzimlənməsi və s. əhatə edir.

Fikrimizcə, bütün bu islahatların uğurla başa çatdırılması Azərbaycanda səmərəli fiskal siyasətin formalaşması və reallaşmasına səbə olmaqla yaxın gələcəkdə Azərbaycanın davamlı və dinamik inkişafının təmin edilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası, Bakı, 2012
2. A.Şəkəreliyev, Q.Şəkəreliyev “Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər”, Bakı, 2016
3. T.Hüseynov, “Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli”, Bakı, 2015
4. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli. Beynəlxalq konfransın materialları
5. Ə.Əhmədov, H.Allahverdiyev, K.Qafarov, “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı, 2014
6. M.A.Əhmədov, A.Hüseyn “Dövlətin iqtisadi siyasəti”, Bakı, 2011
7. M.A.Əhmədov, A.Hüseyn “İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsasları”, Bakı, 2011
8. M.A.Əhmədov, “Qliballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması”, Bakı 2005
9. Ə.Əhmədov “Makroiqtisadi təhlilin əsasları”, Bakı, 2014
10. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı (2004-2008;2009-2013;2014-2018-ci illər).
11. Азәрбайсан Республікасінін “Банклар шаггінда” Гануну (16 йанвар 2004-сү ил).
12. Бәдәлов Ş.Ş. Мәһәrrәмөв R.B., Qurbanov F.Ə. Бүдсә sistemi. Dәrslik, Bakı, 2003, 418 s.
13. Жозеф Е. Стіглітз. Глобаллашма вә онун доьурдуьу наразылыглар. Баки: 2004, 317 с.
14. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı, “Adiloğlu”, 2005.

15. Ələkbərov Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi(monoqrafiya). Bakı: “Elm”, 2007, 448 s.
16. Інвестиційна діяльність у сфері Азербайджанської Республіки (13 січня 1995-го року, №952).
17. Кейнс Ж.М. Мэншюллуг, мәнфәәт вә пулун үмуми нәзәрийя. Баки: Ганун, 2001, 478 с.
18. Kəlbəyev Y.A. “Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri”(Monoqrafiya) Bakı, “Elm”, 2003, 468 s.
19. Гіймәтлі каызлар шаггında Азәрбайжан Республікасынын Гануну (14 ійул 1998-жі іл).
20. Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri(Gəlir nəzəriyyəsi). Bakı, “Nağıl evi”, 2004, 324 s.
21. Гусарова В.Н. Аналіз інструментов регіональної фінансової політики, існуючих в регіонах Северо – Запада // Економіка і управління. - СПб.: Ізд-во ІПРЭ РАН, 2009. - № 2 (41). - С. 111 – 113.
22. Мусайев А.Ф. Верәи сійасәтінин ігтісаді проблемләрі. Баки, «Елм», 2004. 792 с.
23. Назірләр Кабинетинин 2007-жі ілін социал-ігтісаді инкишафинин йекунларина вә 2008-жі ілдә гаршида дуран вәзифәләрә щәср олунмуш іжласında Милли Банкин Ідарә Щейәтінин сәдрі Е.Рүстәмовун чихиши. Азәрбайжан гәзеті №6 12 январ 2008-жі іл.
24. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. Bakı, 2001.
25. Sadıqov M.M. Maliyyə potensialının formalaşması dövlətin borc siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi problemləri. Bakı, 2003.
26. Сәмәдзадә З.Ә. Дүния ігтісәдійяті. Чин ігтісаді мүжүзәсі. Б.: Әнжлік, 2001, 317 с.

27. Аббасов А.Г. Фінансова система і долговий ринок Азербайджана. Баку, «ЭЛМ», 2004, 348 с.
28. Бабіч А.М., Павлова Л.Н. Фінанси, денежное обращение, кредит. М., 2002.
29. Бабашкіна А.М. Государственное регулювання національної економіки. Москва: Фінанси і Статистика, 2004, 480 с.
30. Банкі і банківські операції/Под ред. Е.Ф.Жукова.М.:Банкі і біржі, 2003, 471 с.
31. Банковское дело:Учебник/Под ред. Г.Г.Коробовой.М.:Економіст, 2005.
32. Бірман А.М. Фінанси в системі стоимісних категорії.Москва, 2006 г.
33. Бюджетна система Росії: Учебник для вузов/ Под ред. проф. Г.Б. Полєка. - М.: ЮНІТІ-ДАНА, 2004. - 540 с.
34. Деньгі.Кредіт.Банкі:Учебник/Под ред. Е.Ф.Жукова. М.:ЮНІТІ-ДАНА, 2005.
35. Грєзнова, А.Г., Маркіна, Е.В. Фінанси-М.: Фінанси і статистика, 2005.- 504с.
36. Завьєлов, Д.Ю. Тенденції трансформації бюджетної системи // Фінанси. – 2008. - №6. – С.15-19.
37. Кейнс Д.М. Обща теорія занятості, проїєнта і денег. М., Прогресс, 1978.
38. Кейнс Д.М. Избранные произведєніє: Пер. с англ. М.: Економіка, 1993.
39. Колєсніков В. Банковское дело. М., Фінанси і статистика, 2003.
40. Літовченко, В.П. Фінанси-М.: Издательско-торгова корпорация «Дашков і Ко», 2006.-588с.
41. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Економікс. Прінїпї, проблеми і політика. В 2 є. Пер. с англ. 11-го їзд. Т.2. Республика, 1992, 399 с.

42. Челюков В.А. Деньгі, кредит, банкі: Учеб. пособіє. М.:ЮНІТІ-ДАНА, 2005.